

УДК 316.2
С 74
ББК 60.56

Рецензенти:

д-р соц. наук *О.Г. Стегній*
(Інститут соціології НАН України)

д-р іст. наук *Я.Й. Грицак*
(Український Католицький університет)

к. соц. наук *Ю.Г. Сорока*
(Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна)

*Рекомендовано до друку рішенням Вченої Ради
Львівського національного університету імені Івана Франка
(Протокол № 13/5 від 30 травня 2007 р.).*

С 74 Серeda В. В.

Етносоціологія: Навчальний посібник. – Львів:
Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2007. – 160 с.
ISBN 978-966-613-531-8

Навчальний посібник знайомить читачів з теоріями етносу та нації, типологізаціями етнічних і національних спільнот, процесами міжнаціональної взаємодії, особливостями формування національних ідентичностей та національних моделей минулого, гендерними вимірами націоналізму. У посібнику розглядається широкий спектр методів дослідження таких етнонаціональних процесів і явищ, як етнічні стереотипи, образ "чужого", етносоціальна дистанція, конструювання нації як дискурсивної формації. Остання частина посібника присвячена аналізу окремих випадків (case studies). Посібник містить опис інноваційних методик викладання та оцінювання, інтерактивних завдань, прийомів організації дослідницької роботи в рамках курсу.

УДК 316.2
ББК 60.56

© Серeda В.В., 2007

ISBN 978-966-613-531-8

ЗМІСТ

Вступ	4
Мета, завдання та очікувані результати навчального курсу	6
Основні принципи та методи навчання	9
Основні принципи та методи оцінювання	13
Тематичний план	19
Тема 1. Етносоціологія як наука: її специфіка, предмет, функції	20
Тема 2. Окреслення термінологічного поля етносоціології	21
Тема 3. Типологізація етнічних спільнот та націй	31
Тема 4. Огляд основних теорій походження етносу та націй	37
Тема 5. Етнос/нація і особистість. Етнічна/ національна ідентичність	58
Тема 6. Міжкультурна взаємодія етнічних спільнот. Етнічна маргіналізація та стигматизація. Етнічні конфлікти	74
Тема 7. Лекція-дискусія. Етнічні стереотипи і упередження: теорії та методи дослідження	80
Тема 8. Соціальна та етносоціальна дистанція. Шкала соціальної дистанції Богардуса	91
Тема 9. Дискурсивний аналіз нації і націоналізму	99
Тема 10. Етнопсихологічні методи дослідження	103
Тема 11. Методологічні та методичні проблеми етносоціологічних досліджень	110
Тема 12. Етносоціологічний практикум	121
Тема 13. Час (колективна пам'ять) і простір (уявлення про "рідну землю") як елементи етнічної і національної ідентичності.	122
Тема 14. Етнічні та національні процеси в сучасній Україні	130
Тема 15. Тема на вибір:	133
Ісламська ідентичність в Україні	
Вивчення проявів антисемітизму в соціумі	136
Гендерний вимір націоналізму	139
Націоналізм в колоніальному і пост-колоніальному просторі	142
Інтернет-ресурси	148
Дидактичні поради	151
Запитання на екзамен	155

ВСТУП

Актуальність

На сьогодні значення етносоціології в системі наукового знання зростає. Деякі дослідники говорять про те, що в останню чверть XX століття людство вступило в період, який можна окреслити як “етнічний та національний ренесанс”. Серед його факторів називають розпад Радянського Союзу та деяких його сателітів, а також інтенсифікацію “глокалізаційних” процесів. Усюди, в тому числі і в найрозвиненіших державах світу, націоналізм залишається важливим легітимізуючим політичним чинником. Всі ці процеси, у свою чергу, посилюють зацікавлення етносоціологією та теоріями націоналізму.

Протягом останнього десятиліття етносоціологічні та націоналістичні студії потрапили під сильний вплив культурологічних підходів, а розвиток пост-структуралістичної парадигми відкрив нові недосліджені ділянки. На жаль, в Україні обговорення етносоціологічної та націоналістичної проблематики усе ще нерідко мають характер суспільної полеміки, а не фахової наукової дискусії. Тому перевагою вказаного курсу є те, що автор з позицій ціннісно-нейтрального підходу намагається по-науковому переосмислити:

а) термінологічне поле етносоціології та дефініції термінів “етнос” і “нація”;

б) нормативність, об’єктивність чи сконструйованість своєї і чужої національної / етнічної ідентичності.

Курс складається з трьох частин. У першій частині розглядаються основні етносоціологічні концепції, теорії походження етносу і нації, їх типологізації. Друга частина присвячена методології та методиці етносоціологічного

дослідження. Вона допомагає оволодіти необхідним комплексом знань про методи, навчає самостійно проводити соціологічні дослідження у згаданій ділянці, добирати та комбінувати різні тактики практично-соціологічних досліджень, адекватні до цілей та завдань наукового проекту. У пропонованому курсі особливе значення надається саме другій частині, де, окрім традиційних соціологічних та соціально-психологічних методів вивчення етнонаціональних процесів, розглядається широкий спектр методів дослідження таких явищ, як етнічні стереотипи, образ “чужого”, етносоціальна дистанція, конструювання та деконструювання етнічної / національної ідентичності, дискурс-аналіз тощо.

Остання частина курсу спрямована на аналіз окремих випадків (case studies). Її головне завдання полягає в тому, щоб, з одного боку, познайомити студентів з найновішими тематичними розробками в ділянці етносоціології, а з іншого – виробити у них навички критичного осмислення та практичного застосування теорій, про які йшлося у першій частині курсу, розуміння основних методологічних підходів, а також вміння застосовувати дослідницькі методики.

Автор дякує всім, хто допомагав при написанні і виданні цього посібника.

Міждисциплінарні зв’язки, зв’язки з іншими курсами:

Нормативний навчальний курс “Етносоціологія” належить до циклу професійно-орієнтованих дисциплін бакалаврської програми з соціології. Він дає можливість студентові сформувати необхідний комплекс теоретичних та практичних знань в ділянці етносоціології. Оскільки етносоціологія належить до дисциплін, які не обмежуються своїми вузькими дисциплінарними рамками, а активно залучають міждисциплінарні підходи, то цей курс матиме дотичні теми та

ділянки з більшістю курсів як циклу гуманітарних та соціально-економічних дисциплін, так і фундаментальних та професійно-орієнтованих дисциплін. Курс “Етносоціологія” найтісніше пов’язаний з такими курсами, як “Методологія соціологічних досліджень”, “Соціологія гендеру”, “Соціологія культури”, “Соціологія особистості”, “Соціологія постмодернізму”, “Історія і колективна пам’ять”.

МЕТА, ЗАВДАННЯ, ОЧІКУВАНІ РЕЗУЛЬТАТИ

Мета курсу

1. Ознайомити студентів з підставовими теоретичними рамками, в яких інтерпретуються та розмежовуються поняття “етнос” і “нація”, типологізаціями та класифікаціями етнічних і національних спільнот, типологією етнічних процесів (зокрема, з процесами формування та міжкультурної взаємодії етнічних/національних спільнот).
2. Встановити взаємозв’язок між теоріями української етносоціології та західними школами етнічних та національних студій (Ethnicity and Minority Studies, Nationalism Studies).
3. Розглянути широкий спектр методів дослідження етнічних та національних процесів, визначити особливості їх застосування, з’ясувати методику та методологію етносоціологічного дослідження.
4. Навчити студентів вмінню аналізу, інтерпретації та деконструкції соціальних текстів (джерел), що функціонують у суспільстві як базові сигніфікатори етнічної ідентичності та/чи націєтворчі елементи.
5. Навчити студентів творчо опрацьовувати та критично осмислювати найновіші теоретичні підходи та практичні дослідження, що з’являються у ділянці етносоціології.

Завдання курсу

Першочергові завдання курсу полягають у формуванні наступних знань, вмінь та навичок:

1. Розуміння місця окремих теорій етносу та націоналізму в сучасній системі гуманітарних та соціальних наук (зокрема, соціології, історії та культурології), вміння порівнювати та співставляти теорії українських і зарубіжних шкіл етносоціології та націології.
2. Вміння окреслити поле дискусій навколо дефініції термінів “етнос”, “нація”, “народ”, “раса” та визначити такі етносоціологічні категорії, як “етнічна група”, “етнографічна група”, “етнічна меншина”.
3. Знання про ключові етносоціологічні категорії та поняття.
4. Здатності застосовувати відповідний теоретико-методологічний апарат для критичного осмислення, використання та триангулювання методів, що використовуються в етносоціологічних дослідженнях.
5. Вміння самостійно поводити етносоціологічні дослідження, добирати та комбінувати різні тактики практично-соціологічних досліджень, адекватні до цілей та завдань наукового проекту.
6. Вміння здійснювати порівняльний і критичний аналіз етносоціологічних досліджень, формулювати свої аргументи і відстоювати їх перед аудиторією.
7. Усвідомлення суспільної значущості політично-коректної та культурно-чутливої поведінки у етнонаціональних питаннях.

Що цей курс навчить

Після успішного завершення курсу студенти володітимуть:

а) навичками поліваріантної та компаративістичної інтерпретації соціо-культурних явищ, зокрема етнічності;

б) необхідною концептуальною базою, що сприятиме виробленню міждисциплінарного підходу до етносоціальних феноменів чи явищ та стратегій їх дослідження;

в) необхідною методичною та методологічною базою для проведення самостійних етносоціологічних досліджень чи здійснення вторинного аналізу опублікованих даних;

г) навичками концептуалізації, створення власних інтерпретаційних моделей, аргументованої презентації та захисту власної позиції перед аудиторією.

ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ ТА МЕТОДИ НАВЧАННЯ

Форми навчання

Лекції-семінари мають на меті, з одного боку, дати систематичний огляд головних тем та окреслити орієнтири для подальшої самостійної роботи, а з іншого – створити таку навчальну ситуацію, де б студенти брали активну участь у “продукуванні” знань, формулюванні інтерпретаційних моделей та аналізі конкретних випадків (case studies).

Міні-соціологічні дослідження проводитимуться індивідуально чи групами (2-6 осіб) для:

- набуття студентами необхідного комплексу знань із використання методів, що використовуються в етносоціології,
- тестування теоретичних моделей та їх релевантності у поясненні конкретних випадків,
- вироблення навичок інтерпретації та деконструкції соціальних текстів.

Екскурсії сприятимуть переходу від абстрактної концептуалізації до рефлексивного спостереження та здобуття студентами конкретного досвіду дослідження реальних ситуацій.

На **конференції (круглому столі)** студенти зможуть презентувати свої розробки (попередній проект свого підсумкового есею), обговорити їх зі своїми колегами, отримати можливі критичні зауваження, що, в свою чергу, мало б покращити якість підсумкового есею.

Методи навчання:

Традиційні

- *Лекція-семінар* – лекційний виклад використовується викладачем для теоретичного вступу та пояснення окремих аспектів теми, що вивчається. За винятком кількох тем, лекції займають не більше 1/2 аудиторного часу. Решта часу відводиться на обговорення запропонованих викладачем тез і текстів з розділу “Обов’язкова література”, які дають студентам додаткове поглиблене знання. Студенти заздалегідь готуються до кожного заняття, читаючи наперед визначені тексти.

Інтерактивні

- *Презентації* - викладання матеріалу самими магістрантами.
- *Робота у парах та малих групах* – виконання групами студентів певних завдань під час семінару та обговорення отриманих результатів.
- *“Німа дискусія”* - письмове групове обговорення заданих тем.
- *Дослідження конкретних випадків (case studies)* – студенти отримують завдання на проведення міні-соціологічних досліджень за темою та методами, визначеними викладачем; пізніше доповідають про результати проведеної польової роботи в класі.
- *“Мозковий штурм”, “блискавка”* - орієнтація роботи групи на глибше розкриття змісту заданої теми та вироблення комунікативних навичок.
- *Круглий стіл* - студенти презентують свої проекти (або підсумкові письмові роботи) і обговорюють їх.
- *Використання аудіо-візуальних матеріалів* - на занятті презентуються уривки з інтерв’ю, фото, ілюстрації, малюнки, реклама, фільми тощо.

- *Екскурсії* – серед можливих маршрутів: похід в місцевий історичний музей; огляд пам’ятників, монументів та пам’ятних таблиць; відвідини громадських неурядових організацій національних меншин. Кожна екскурсія включає у себе групове міні-соціологічне дослідження, яке потім презентується і обговорюється студентами на наступному занятті.
- *Експертні інтерв’ю* – на заняття запрошується експерт із зазначеної ділянки: представник національної меншини, речник національно-культурного товариства, представник міської чи обласної адміністрації або неурядової громадської організації, що відстоює права національних меншин. Студентам повідомляють про його візит заздалегідь, вони знайомляться з джерелами про його діяльність і готують питання, які будуть обговорюватися під час зустрічі.

Обґрунтування методів викладання

Використання тих чи інших методів викладання завжди має на меті стимулювати студентів до систематичнішої праці над матеріалом, що викладається, сприяти глибшому опануванню та засвоєнню матеріалу. Вважаємо, що класична система викладання „лекція–семінар”, коли викладач впродовж 2 академічних годин викладає новий матеріал в режимі монологу, а пізніше студенти закріплюють його на семінарських заняттях, не відповідає цілям і завданням сучасної освіти у вищій школі у рамках Болонського процесу. Запропоновані автором форми та дидактичні прийоми роботи зі студентами покликані сприяти виробленню в першу чергу навичок концептуалізації, створення власних інтерпретаційних моделей, аргументованої презентації та захисту власної позиції

перед аудиторією, а також поліваріантній та компаративістичній інтерпретації соціокультурних явищ, виробленню міждисциплінарного підходу до соціальних феноменів.

Використання нових інтерактивних методів викладання сприятиме змінам в організації навчального процесу та поступовому переходу системи вищої освіти до нової освітньої парадигми – “парадигми вчення”¹.

Електронна читанка

Важливим додатком до навчально-методичного посібника з курсу “Етносоціологія” є розроблена автором електронна читанка – CD, яка вміщає електронні версії статей та книжок, призначених для обов’язкового читання у рамках курсу. Читанка складається із папок із зазначеними номерами занять, у які вкладено файли з відповідними позиціями літератури. У плані лекцій, навпроти кожної статті чи книжки, яка міститься у читанці, є позначка (*електронна читанка*).

¹ Вперше цей термін було описано у праці Бара і Тара – Bar R., Tagg J. From Teaching to Learning – A New Paradigm for Undergraduate Education // Change. – 1995, November / December.- P.13-25.

ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ ТА МЕТОДИ ОЦІНЮВАННЯ

Особливості оцінювання курсу

Оцінювання повинно стимулювати студентів до систематичної праці над курсом та матеріалом, що викладається. Тому пропонується оцінювати знання студентів не за старою системою, коли невелика частина оцінки припадала на роботу студентів на семінарських заняттях, а левову частку становив підсумковий іспит. Така форма оцінювання сприяла суб’єктивізації процесу оцінювання та не стимулювала систематичної роботи студентів. Запропонована автором програми накопичувальна (100 бальна) система оцінювання передбачає комплексне оцінювання роботи студентів на лекціях, семінарах, практичних заняттях, їх індивідуальної роботи. Вона також дозволяє наголосити на найпріоритетніших елементах нашої програми, забезпечивши їх краще засвоєння.

У курсі передбачено наступні форми оцінювання роботи студентів:

Система оцінювання:

Форма контролю	Бали
Модуль I	
Активна участь у дискусіях	5
Рецензії на прочитану літературу	10 x 2 = 20
Модуль II	
Активна участь у дискусіях	5
Рецензії на прочитану літературу	10 x 2 = 20
Модуль III	
Підсумкова письмова робота або програма етносоціологічного дослідження	25
Екзамен	25
Всього	100

Запропонована система оцінювання покликана стимулювати студентів до більш систематичної праці як під час аудиторних занять, так і під час виконання індивідуальних завдань. Диверсифікація форм оцінювання сприятиме глибшому засвоєнню матеріалу, стимулюватиме розвиток таких навичок, як наукове письмо, усна комунікація, ведення наукової дискусії, застосування теоретичної підготовки до вирішення практичних завдань та у підсумку посприє більшій об'єктивності підсумкової оцінки.

Стобальна шкала оцінювання переводитиметься у п'ятибальну наступним чином:

Оцінка в балах	Оцінка	Оцінка за шкалою ECTS	Залік
90-100	5	A	зараховано
70-89	4	B (81-89) C (70-80)	зараховано
51-69	3	D (61-69) E (51-60)	зараховано
31-50		F	допускається до здачі іспиту
30 і менше	2	FX	не зараховано

Критерії оцінювання

Підготовка до семінарів та участь у дискусіях (10 балів)

- Обізнаність з основною та додатковою літературою.
- Критичний аналіз опрацьованої літератури та активна участь у дискусіях.
- Якісне виконання міні-соціологічних проектів.

Написання рецензії на прочитану літературу (максимум 40 балів: 4 x 10)

Рецензія (500-600 слів) має відображати знання прочитаного тексту з рекомендованої літератури, вміння використовувати категоріальний апарат, вміння самостійно критично аналізувати прочитаний матеріал, зіставляти його з отриманими знаннями, висловлювати власну позицію щодо прочитаного.

Підказки для написання рецензій на прочитану літературу:

Дайте відповідь на наступні запитання:

1. На які дослідницькі питання автор намагається дати відповідь?
2. На підставі яких даних, методів та в межах яких концептуальних парадигм автор будує свої аргументи?
3. Якої частини світу (чи України) вони стосуються?
4. Як співвідноситься література, яку Ви аналізуєте, з відомими вже Вам поглядами та концепціями?
5. Чи і наскільки ця праця міняє наше уявлення про дану проблему?
6. З якими твердженнями автора ви не погоджуєтесь? Чому?
7. Напишіть 3-4 питання для подальшої дискусії.

Написання підсумкової письмової роботи (максимум 25 балів)

Підсумкова письмова робота (10-15 сторінок) має відображати знання значної частини рекомендованої до курсу літератури, вміння використовувати категоріальний апарат, розуміння основних теоретичних і методологічних підходів. Особлива

увага звертається на творче опрацювання літератури як протиприкладу до некритичного і реферативного опису. Студенти мають продемонструвати вміння самостійно і критично аналізувати прочитану літературу, творити власну аргументаційну лінію та інтерпретаційну модель для глибшого опису визначеного явища.

Рецензія та підсумкова письмова робота будуть оцінюватися за наступними критеріями

- Актуальність проблеми.
- Рівень володіння матеріалом. Знання рекомендованого тексту, розуміння, осмислення матеріалу, коректне використання категоріального апарату.
- Рівень критичного чи концептуального аналізу. Критичний компаративістичний аналіз першоджерел (або теоретичних підходів) щодо теми.
- Сила, стрункість аргументу. Здатність синтезувати велику кількість матеріалу в декілька основних аргументів та ясність їх викладу.
- Чіткість структури роботи. Здатність організувати матеріал у логічно послідовний спосіб.
- Стиль написання. Науковість стилю, мова, коректність оформлення посилань/бібліографії.
- Відповідність висновків основному змісту роботи.

Розробка програми етносоціологічного дослідження
(максимум 25 балів)

Програма етносоціологічного дослідження має складатися з методичної і методологічної частин. В методологічній частині програми студенти повинні продемонструвати вміння:

- інкорпорувати загальнотеоретичні підходи у своє емпіричне дослідження;

- самостійно знайти і сформулювати актуальну тему для етносоціологічного дослідження; його мету і основні завдання;
- коректно визначити об'єкт і предмет дослідження, сформулювати основні гіпотези дослідження;
- здійснити інтерпретацію основних понять та категорійного апарату дослідження.

За методологічну частину студенти можуть отримати максимум 10 балів.

В методичній частині програми особлива увага звертається на:

- підбір та обґрунтування методів дослідження. Очікується, що студент/ка повинні пояснити не тільки переваги, але й недоліки обраного ним/нею методу/дів дослідження, а також коротко описати можливі альтернативи підбору методів;
- розрахунок і обґрунтування вибірки. У цій секції студент/ка мають не тільки відобразити розуміння основних типів вибірок, пояснити, чому було обрано саме цей тип вибірки (його переваги і недоліки), продемонструвати вміння розраховувати вибірку, але й проаналізувати, які альтернативні джерела можна було б використати для збору інформації/даних до проекту.

За методичну частину студенти можуть отримати максимум 15 балів.

Політика захисту інтелектуальної власності

Покликання в тексті на інформацію чи думки, запозичені з інших джерел та авторів, є обов'язковим. Посилання оформляються також на будь-які веб-сторінки, ілюстративні матеріали (фотографії, малюнки), статистичні дані чи результати соціологічних досліджень (графіки, таблиці, відсоткові розподіли), матеріали CD/DVD-дисків. Якщо у

роботі використовуються цитати з індивідуального інтерв'ю чи фокус-групової дискусії, то необхідно вказувати архів, де зберігаються матеріали. Додатковим джерелом інформування про використані матеріали є перелік літератури в кінці тексту.

Плагіат - це використання чужих слів, ідей, думок, результатів дослідження без належного покликання на автора. Плагіат є актом інтелектуальної крадіжки. Студентські роботи з ознаками плагіату (списування, відсутність посилань чи переліку використаної літератури, використання засканованих, без позначення авторства, текстів чи рефератів з Інтернет-збірок) будуть повернутися без права перездачі. Студенти, що двічі поспіль вдадуться до плагіату, автоматично отримають незадовільну оцінку за курс.

ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН

Нормативного навчального курсу "Етносоціологія" для студентів спеціальності "Соціологія" денної форми навчання

Т е м и	Год.
Модуль I. Підставові теоретичні підходи	
1. Етносоціологія як наука: специфіка, предмет, функції	2
2. Окреслення термінологічного поля етносоціології	2
3. Типологізація етнічних спільнот та націй	2
4-6. Огляд основних теорій етносу та націй	6
7. Етнос/нація і особистість. Етнічна/національна ідентичність	2
8. Типологія етнічних процесів. Міжкультурна взаємодія етнічних спільнот. Етнічна маргіналізація та стигматизація	2
Модуль II. Підставові методи, процедура і техніка націологічного дослідження	
9. Образ іншого (Other), етнічні стереотипи і упередження: теорії та методи дослідження	2
10. Соціальна та етносоціальна дистанція. Шкала соціальної дистанції Богардуса	2
11. Конструювання і деконструювання нації. Дискурсивний аналіз націоналізму	2
12. Етнопсихологічні методи дослідження	2
13. Методологічні та методичні проблеми етносоціологічних досліджень	2
14-15. Етносоціологічний практикум (екскурсії, міні-проекти)	4
Модуль III. Інтерпретації кількох підставових проблем етносоціології	
16. Час (історія) і простір ("рідна земля") як елементи етнічної/ національної ідентичності. Колективна пам'ять	2
17. Етнічні та національні процеси в сучасній Україні.	2
18. Тема на вибір студентів (із запропонованого переліку)	2
Всього	36

Тема 1: Лекція-дискусія. Етносоціологія як наука: специфіка, предмет, функції.

Заняття 1.

Ознайомлення з предметом етносоціології розпочинається із визначення її місця у системі соціогуманітарних наук. Подібна дискусія є важливою з огляду на те, що в сучасній науці відбувається активний міждисциплінарний та крос-дисциплінарний діалог у питаннях вивчення феноменів етносу та нації. Нерідко автори, чиї тексти вважаються класичними у ділянці етносоціології, мають різноманітну дисциплінарну "прописку". Вони є соціологами, антропологами, культурологами, політологами, філософами, істориками, етнографами, філологами і, навіть, журналістами. Відповідно кожен автор привносить свою дисциплінарну специфіку у теоретичне поле та особливості дослідження етносів чи націй. Розкриваючи тему, також варто звернути увагу на специфіку міждисциплінарного діалогу та питання про засади, на основі яких відбувається зазначений міждисциплінарний обмін.

Визначаючи місце етносоціології у системі соціологічного знання, слід зауважити, що етносоціологія - це одна із спеціальних соціологічних теорій, що досліджує походження, суть і функції етнічних та національних спільнот. У свою чергу, вона тісно переплітається із такими спеціальними та галузевими соціологічними теоріями, як соціологія культури, соціологія особистості, економічна соціологія, теорії соціальної структури та іншими.

Порівнюючи етносоціологію із закордонними аналогами, слід відзначити, що у західній соціології не існує її прямого відповідника. Адже у самостійну галузь знання етносоціологія виділилася в академічному середовищі

колишнього СРСР у середині 60-х – на початку 70-х років XX ст. і зазнала на собі істотного впливу радянської етнографії та соціальної психології. Натомість у західній науці в цей час розвивалися дещо відмінні напрями - дослідження національних меншин (Ethnic and Minority Studies) та націоналістичні студії (Nationalism Studies).

У першому з них виокремилися дві течії. Насамперед, це студії над національними меншинами, які виникли як наслідок взаємодії соціології, психології і соціальної психології, а важливу теоретико-методологічну основу для їх розвитку заклала Франкфуртська школа та її послідовники. У фокусі цих досліджень довгий час були питання міжгрупової взаємодії та групових кордонів, етнічних стереотипів, проблеми виникнення антисемітизму. Саме ця течія є тематично та методологічно найближчою до української етносоціології. Інше відгалуження становлять дослідження етнічних чи національних меншин, під якими насамперед розуміють емігрантські групи і корінне населення, що сформували сучасні суспільства за межами Європи, головним чином північноамериканські. Основні питання, які розглядаються у рамках цього напрямку: місце меншин у соціальній структурі та стратифікації суспільства, мігранти і міграційні процеси, проблеми витворення мультикультурного середовища.

Другий напрям – націоналістичні студії – є широкою міждисциплінарною ділянкою, яка у деяких країнах виділяється навіть в окрему освітню дисципліну. Вітчизняна етносоціологія часто покликається на теоретичні інтерпретації етносу і нації, концептуалізації феноменів етнічної та національної ідентичності, що розробляються у працях теоретиків націоналізму (зокрема, Б.Андерсона, Е.Геллнера, Е.Сміта).

Порівняння української етносоціології з її західними відповідниками дозволяє окреслити контекст, у якому постають

ті чи інші теорії чи емпіричні дослідження стосовно етнічних чи національних спільнот. Головною метою такого порівняння є застереження від механічної аплікації “перших ліпших” теоретичних підходів чи дослідницьких моделей до українського випадку або еклектичного їх поєднання, без глибшого розуміння і врахування часу і контексту, у якому вони постали.

Подальший предмет обговорення становлять питання про те, що має досліджувати етносоціологія і у чому полягає її специфіка, а також основні перспективи застосування етносоціології в Україні. Важливу частину дискусії становлять також об’єкт і предмет етносоціології, її функції.

Рекомендована література

Обов’язкова література

Арбеніна В.Л. *Етносоціологія. Навчальний посібник*. Харків, 2007. С.10-27 (*електронна читанка*).

Арбеніна В.Л. Этничность как предмет социологического анализа // *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства*. Харків, 2001. С.164-172 (*електронна читанка*).

Арутюнян Ю.В., Дробижева Л.И. *Этносоциология: Учебное пособие для вузов*. Москва, 1998. С.8-27 (*електронна читанка*).

Євтух В. Етносоціологія: перспективи застосування // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2000. №2. С.20-24 (*електронна читанка*).

Додаткова література

Арутюнян Ю.В., Дробижева Л.М., Кондратьев В. С. *Этносоциология: цели, методы, некоторые результаты исследования*. Москва: Политиздат, 1984.

Евтух В. Б. *Концепции этносоциального развития США и Канады: типология, традиции, эволюция*. Київ, 1991.

Євтух В.Б. *Етнополітика в Україні: правничий та культурологічний аспекти*. Київ, 1997.

Ручка А.О. Орієнтири теоретичного осмислення специфіки феномена ідентичності // *Проблеми розвитку соціологічної теорії*. Київ, 2001. С.202-206.

Сикевич З.В. О соотношении этнического и социального // *Журнал социологии и социальной антропологии*. 1999. Т.2. №2 (*електронна читанка*).

Этнос и политика. Москва, 2000.

Ethnicity. Theory and Experience. Cambridge Mass., 1975.

Hutchinson J., Smith A. (eds.). *Ethnicity*. Oxford – New York, 1996.

Isajiw W. *Understanding Diversity*. Toronto, 1999.

McCrone D. *The Sociology of Nationalism*. London, 1998.

Запитання і завдання

- В чому полягають основні відмінності у визначенні предмету етносоціології?
- Як узгоджується міждисциплінарний характер сучасної етносоціології з її окресленням як соціологічної теорії середнього рівня?
- У чому полягають спільні риси та відмінності української етносоціології та західних *Nationalism Studies* і *Ethnic and Minority Studies*?

Тема 2: Лекція-дискусія. Окреслення термінологічного поля етносоціології.

Заняття 2.

Однією з дискусійних ділянок в етносоціології є визначення її теоретичного поля. Як вже зазначалося, сучасна українська етносоціологія ґрунтується не тільки на власних дослідженнях, але й веде активний діалог з своїми західними відповідниками (дослідженнями національних меншин та студіями з націоналізму), запозичуючи певні теоретичні підходи та концепції. Ті ж, у свою чергу, інкорпорують їх з інших дисциплін. Тому склалася ситуація певного термінологічного хаосу. Деякі автори застосовують терміни “народ”, “етнос” і “нація” як взаємозамінні синоніми. Додаткові складнощі створюють некоректні переклади деяких досліджень з англійської мови, що тільки посилює термінологічну плутанину, адже в англійській мові термін *nationality* означає і громадянство, і національність, а *ethnicity* може означати етнічність, національність і навіть расу. Виходячи з цього, спроба окреслити термінологічне поле етносоціології і допомогти студентам чіткіше розмежувати терміни “етнос” і “нація” є одним з ключових завдань даного курсу.

Дискусія навколо дефініції термінів “народ”, “етнос”, “нація”, “етнонаціональна група”, розпочинається із обговорення тих визначень, які знаходимо у статтях, як українських етносоціологів (В.Арбеніної, В.Євтуха, Т.Рудницької, О.Ручки), так і закордонних дослідників. Цілком очевидно, що вивчення об'єкту етносоціології – етносів і націй – має розпочинатися із запитань “що таке етнос чи нація?”, “чи це тотожні поняття?” Розкриваючи ці терміни, звертаємо увагу на їх постійну еволюцію та відмінності у визначенні, які виникають через приналежність автора/ки до тієї чи іншої

теоретичної школи (примордіалізму, етносимволізму, конструктивізму тощо) (див. Додаток 1).

Як і багато інших авторів, ми розрізняємо поняття “етнос” і “нація”, якщо перша ще не має політичного значення, то друга лягає в основу певної політичної ідеології. Приналежність до етносу, характерна для традиційного суспільства, передбачає “пасивне” усвідомлення своєї ідентичності, натомість нація як атрибут новочасного суспільства “вимагає” від своїх членів “активної” політичної ідентичності. Етнічна ідентичність пов'язана з традиційною культурою народних мас, ще необ'єднаних в одну спільноту пресою, друкованою книгою, громадсько-політичними інституціями тощо; тоді як новочасна національна ідентичність розвивається разом з появою “високої”, кодифікованої культури у ході соціально-політичної модернізації. К.Симонс-Симонолевич наголошує: “Модерна нація може бути визначена як територіально означена спільнота людей, що поділяють певний варіант модерної культури та яких пов'язує між собою сильне почуття єдності й солідарності; спільнота, відзначена чіткою історичною закоріненою свідомістю національної ідентичності, яка має або прагне мати власне політичне самоврядування”.

Спираючись на сучасні тенденції у націологічних студіях, американський політолог О.Мотиль запропонував наступні порівняльні дефініції нації і етносу: “Нація - це сукупність людей, зв'язаних семіотичною мережею і свідомих того”, а “етнос (“народ”) - це група людей, яка має спільну семіотичну мережу, але носії цих ознак не свідомі цього”. Для кращого з'ясування відмінності між “етносом” і “нацією” можемо використати класифікацію відомого дослідника Е.Сміта (див. Таблицю 1).

Таблиця 1

Атрибути етносів і націй	
Етнос	Нація
Власна назва	Власна назва
Спільні міти про походження	Спільні міти
Спільна пам'ять	Спільна історія
Культурна диференціація(ції)	Спільна національна культура
Зв'язок з батьківщиною	Завойована батьківщина
Деяка солідарність еліт	Спільні права й обов'язки
	Єдина економіка

(Джерело: Сміт Е. *Націоналізм. Теорія, ідеологія, історія*. Київ, 2004. С. 20).

Він визначає націю як “названу людську спільноту, що живе в рідному краєві, має спільні міти, спільну історію, спільну національну культуру, єдину економіку й єдині права та обов'язки для всіх її представників”, а поняття етносу – як “названу людську спільноту, зв'язану з рідним краєм, для якої характерні спільні міти про походження, спільна пам'ять, одини або більше складників спільної культури та деяка солідарність, принаймні серед еліти”.

Інші дослідники (зокрема, Е.Геллнер) вказують на те, що для того, аби стати нацією, певна спільнота має досвідчити значний політичний рух, спрямований на досягнення певної форми суверенності. Якщо назвати цей рух націоналізмом, то в такому разі підходимо до висновку, що без націоналізму немає нації і що націоналізм творить націю, а не навпаки. Такі модернізаційні процеси, як урбанізація, індустріалізація, трансформація системи освіти, розвиток засобів комунікації (зокрема, преси) і поява громадсько-політичних інституцій теж сприяють формуванню націй.

Окремого обговорення вимагає термін “раса”, адже в сучасній західній соціології ведеться активна дискусія щодо доцільності його використання (Е.Гідденс) та критеріїв поділу на раси. У зв'язку із цим сформувався широкий спектр визначень, що базується на різних теоретичних підходах, починаючи від фізичної антропології до дискурсивної теорії, які концептуалізують феномен раси.

Далі переходимо до опису складових одиниць етнічних чи національних спільнот і визначення їх ієрархічної позиції. Тут розглядаються, зокрема, такі категорії, як “етнічна група” та “етнографічна група”, а також терміни, що визначають територіальну локалізацію етносу чи його складової - “етнічний анклав”, “етнічний ареал”, “етнічне гетто”.

Окреслення термінологічного поля етносоціології завершується зверненням до термінів “етнічна і національна меншина”. Ці терміни є надзвичайно важливими, оскільки міжетнічні взаємовідносини у будь-якому суспільстві складаються як взаємодія (чи конфлікт) між домінуючою групою та меншинами. Саме етнічні і національні меншини та їх відносини із більшістю становлять основний фокус етносоціологічних досліджень. Для кращого розуміння та глибшої концептуалізації термінів “етнічна і національна меншина” студентам пропонується групова гра - “Закон про національні меншини” (див. Додаток 2).

Карикатура про зміну самовизначення українських іммігрантів до Північної Америки, яка ілюструє відмінності між “етнічною” і “національною” ідентичністю (O.Subtelny. *Ukrainians in North America. An Illustrated History*. Toronto, 1994. P.166).

Рис.1

1. Ваша національність? А-а-австрійська, е-е, я маю на увазі - російська, п-п-польська.
2. Ваша національність? Українець.

Рекомендована література

Обов'язкова література

Касьянов Г. *Теорії нації та націоналізму*. Київ, 1999. С.41-54 (електронна читанка).

Рудницька Т. Етнос і нація: спроба понятійно-термінологічного розмежування // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 1998. №3. С.17-30 (електронна читанка).

Симонс-Симонолевич К. Поняття нації: спроба теоретичного пояснення // *Націоналізм. Антологія*. Київ, 2000. С. 538-545 (електронна читанка).

Етнічний довідник. *Поняття та терміни* // www.socd.univ.kiev.ua/PUBLICAT/SOC/YEVTUKH/index.htm (електронна читанка).

Barth F. *Ethnic Groups and Boundaries* // *Ethnicity*. J.Hutchinson, A. Smith. Oxford – New York, 1996. P.75-82.

Додаткова література

Антонович М. Співвідношення понять “народ” і “нація” у національному та міжнародному праві // *Україна в сучасному світі*. Київ, 2003. С.56-64.

Альтер П. Націоналізм: проблема визначення // *Націоналізм. Антологія*. Київ, 2000. С.211-215.

Брас П. Етнічні групи і формування етнічної ідентичності // *Націоналізм. Антологія*. К., 2000. С.462-68.

Брас П. Змагання еліт і становлення націй. *Націоналізм* // *Антологія*. Київ, 2000. С.477-485.

Гатчінсон Д., Сміт Е. Що таке етнічність // *Націоналізм. Антологія*. Київ, 2000. С.468-477.

Еріксен Т. Етнічність, раса, клас і нація // *Націоналізм. Антологія*. Київ, 2000. С.458-462.

Свтух В. Національні меншини між державною етнополітикою та самовизначенням // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 1998. №2. С.93-104.

Коротеева В. *Теории национализма в зарубежных социальных науках*. Москва: РГГУ, 1999.

Миллер А. Национализм как теоретическая проблема (ориентация в новой исследовательской парадигме) // *Полис*. 1995. №6. С.55-60.

Мотиль О. Держава і нація // *Quo vadis, Україно?* Одеса, 1992. С.86-105.

Ренан Е. Що таке нація? // *Націоналізм. Антологія*. Київ, 2000. С.107-120.

Садохин А.П. *Этносоциология*. Москва, 2001. С.78-80.

Секеммергорн Р. Етнічність і меншини // *Націоналізм. Антологія*. Київ, 2000. С.455-458.

Сміт Е. *Націоналізм. Теорія, ідеологія, історія*. Київ, 2004.

Розділ 1. *(електронна читанка)*.

Соколовский С. В. *Права меньшинств. Антропологические, социологические и международно-правовые аспекты*. Москва, 1997. *(електронна читанка)*.

Ethnic Minorities and Ethnic Majority. Sociological Studies of Ethnic Relations in Poland. Katowice, 1997.

Oommen T.K. *Situating Ethnicity Conceptually // Ethnicities*. 2001. V.1. №1. P.13-23.

Ethnicity. Theory and Experience. Cambridge Mass., 1975. P.53-84.

Запитання і завдання

- Як співвідносяться між собою терміни “етнос”, “нація”, “народ”, “етнонаціональна група”?
- Як співвідносяться між собою терміни “етнографічна група”, “етнічна меншина” та “нація”?
- За якими ознаками групу можна віднести до “національних меншин”?

Тема 3: Лекція-дискусія. Типологізація етнічних спільнот і націй.

Заняття 3.

Етноси і нації – це складні соціальні спільноти, які формуються за різних соціально-політичних, економічних, культурних обставин і, відповідно, можуть відрізнятися структурою чи характерними рисами.

Поділ на “своїх” і “чужих” і, як наслідок, класифікація чи типологія за певними ознаками є з давніх-давен одним з ключових механізмів формування групової ідентифікації (наприклад, поділ на греків і варварів). Ми зосередимося на огляді існуючих наукових класифікацій етносів та націй, розглянемо критерії та аргументи, що лягли в їх основу.

В українській етносоціології найбільш поширеною типологізацією етнічних спільнот є типологізація за наступними критеріями:

- географічна (за територіальною чи континентальною приналежністю);
- антропологічна (за расово-антропологічними типами);
- мовна (за приналежністю до мовних груп та сімей);
- господарсько-культурна (за приналежністю до тих чи інших типів господарств, наприклад, скотарські, рибальські, землеробські);
- стадіально-історична (за етапами розвитку: плем'я – народність – нація).

Спроби поділу націй на різні типи мають давнє коріння. Вони почалися ще у XIX ст., разом із зародженням самих модерних націй. Однак дискусії не вщухають до сьогоднішнього дня. Г.Касьянов вважає, що одна з перших спроб типології націй була здійснена Г.Гегелем у “Філософії

історії", за яким нації чи народи поділялись на "історичні" і "неісторичні". Пізніше цей ідеалістичний гегелівський поділ націй було запозичено К.Марксом та Ф.Енгельсом для політичного аналізу революцій в Європі та ролі слов'янських народів, де щодо них застосовувалася упереджена категоризація. Критичне переосмислення цієї типології та можливостей її застосування до українського випадку здійснили у своїх розвідках Р.Роздольський, Г.Грабович та І.Лисяк-Рудницький.

Близькими до поділу на "історичні" і "неісторичні" нації можна назвати типології, які виділяють "державні" і "недержавні" нації, "повні" і "неповні", такі, що розвиваються "згори" чи "знизу", а також антропологічну типологію "гарячих" і "холодних" народів.

Дискусії щодо природи національного у XIX ст. були часто вкорінені в основні політичні конфлікти того часу. Одним з них була німецько-французька суперечка з приводу Ельзас-Лотарингії – німецькомовного регіону, який протягом довшого часу належав до Франції, а після франко-пруської війни увійшов до німецької держави. Як визначати національність ельзасців, які здебільшого проявляли політичну солідарність з Францією, хоча за етно-лінгвістичними ознаками могли бути ідентифіковані як німці? До дискусії навколо цього питання вагомий внесок зробив і Е.Ренан своєю відомою лекцією, в якій він проголосив, що нація – це щоденний плебісцит. З цієї дискусії походить поділ на розуміння нації як продукту політичної солідарності та історичної пам'яті, з одного боку, або ж як спільності культури та традиції (на якому наголошували опоненти Е.Ренана з німецького боку) – з іншого.

Схожу бінарну типологізацію націй розробив німецький дослідник Ф.Майнеке. Він запропонував поділ націй на "культурні" і "політичні" ("державницькі"). Ця типологія була

пізніше доповнена іншими дослідниками (К.Вулф, Дж.Гатчінсон тощо). На їх думку, основною характеристикою політичної нації є вільний вибір індивідів чи спільноти приналежності до неї, що базується на ідеї свободи самовизначення. Національна приналежність у політичній нації найчастіше ґрунтується саме на основі політичної лояльності індивіда до держави та його громадянства. Натомість вважається, що культурна нація базується радше на елементах культури, таких чинниках, як: спільна історична пам'ять, мова, ідентифікація з певною територією, релігія, традиції, звичаї. Всі ці елементи культури переважно репрезентують домінуючий етнос, тому їх часто ще називають "етнічними". Подібний сценарій формування "культурної/етнічної" нації, на думку послідовників цієї концепції, був спричинений відсутністю держави. Відповідно почуття належності до нації підтримується, в першу чергу, культурними, а не державними чи політичними інститутами. Г.Касьянов наголошує: "Поділ націй на 'політичні' і 'культурні' збігається також з поділом на 'політичні' й 'етнічні', 'державні' й 'недержавні', оскільки 'політична' нація Майнеке є, передусім, державною. У цьому пункті коло замикається - ми повертаємося до гегелівської дихотомії, в якій 'неісторичні' нації належали саме до категорії 'недержавних'". Типології Гегеля і Майнеке вплинули також на виникнення інших типологій, зокрема, "західний" і "східний" націоналізм Г.Кона, "нація-співгромадян" і "етнонація" та інші.

Усі вище перераховані класифікації, незважаючи на те, що вони постали априкінці XIX – на початку XX століть, залишаються досить актуальними і активно використовуються дослідниками, зокрема і українськими етносоціологами. Однак слід згадати, що існує також потужна критика подібних класифікацій. Серед основних аргументів наведемо наступні. По-перше, бінарні класифікації властиві скоріше традиційній,

міфологізованій свідомості, ніж науковому дослідженню певного явища. Нації є складними і багатовимірними явищами, які важко “вписати” у просту бінарну типологію. По-друге, бінарні класифікації мають тенденцію перетворюватися на дихотомії, де один полюс набирає позитивного значення, а другий – негативних конотацій. Тобто із категорій наукового аналізу вони перетворюються на нормативні критерії поділу. По-третє, розподіл на західні (політичні, державні, історичні) та східні (етнічні, недержавні, неісторичні) нації є частиною колоніального західно-центричного та європо-центричного гегемонного дискурсу, який через наукові класифікації намагається накинати та закріпити владні відносини у світі та регіоні. По-четверте, автори поділу на політичні та культурні нації наголошують, що перші формуються на основі політичних чинників, а другі – культурних. Однак, з точки зору постмодерних теорій, зв'язок між політичним і культурним є нерозривним і взаємоконститууючим. Відповідно, жодна нація не може сформуватися оминувши процеси уніфікації та кодифікації культури чи без залучення політичних інститутів до культурної сфери. Серед головних інститутів, що у своїй боротьбі за гегемонію формують націю, є державний апарат, політичні партії, ЗМІ, освітня система, частково громадські та недержавні організації, а також щоденні соціальні практики. Проте слід наголосити, що держава відіграє ключову роль у дискурсивному формуванні та вираженні національної ідентичності. Згідно з визначенням П.Бурд'є, “через системи класифікації, зафіксовані у праві, бюрократичних процедурах, освітніх інститутах та соціальних ритуалах, держава формує ментальні структури та накидає спільні принципи бачення та поділу”.

Групове завдання “Німа дискусія” (див. Додаток 2).

Рекомендована література

Обов'язкова література

- Гатчінсон Дж. Культурний і політичний націоналізм // *Націоналізм. Антологія*. Київ, 2000. С.654-663.
- Касьянов Г. *Теорії нації та націоналізму*. Київ, 1999. С.183-208 (електронна читанка).
- Кон Г. Західний і східний націоналізм // *Націоналізм. Антологія*. Київ, 2000. С.629-634.
- Мекрайдіс Р. Етнонаціоналізм // *Націоналізм. Антологія*. Київ: Смолоскип, 2000. С.485-487.
- Пламенац Дж. Два типи націоналізму // *Націоналізм. Антологія*. Київ, 2000. С.634-649.
- Лисяк-Рудницький І. Зауваги до проблеми “історичних” та “неісторичних” націй // *Історичні есе*. Т.1. Київ, 1999. С.28-47.
- Грабович Г. *До історії української літератури. Дослідження, есе, полеміка*. Київ, 1997. С.551.
- Сміт Е. Територіальні та етнічні націоналізми // *Націоналізм. Антологія*. Київ, 2000. С.649-654.

Додаткова література

- Арбеніна В.Л. *Навчально-методичний посібник з курсу “Етносоціологія”*. Харків, 2002. С.11-12.
- Арутюнян Ю.В., Дробіжева Л.И. *Этносоциология: Учебное пособие для вузов*. М., 1998. С.27-29.
- Вулф К. Етнічний націоналізм: аналіз та захист // *Націоналізм. Антологія*. Київ, 2000. С.491-499.
- Колодій А. Етнонаціональні відмінності і проблеми становлення громадянської нації (за матеріалами соціологічних опитувань у Львівській області) // *Розвиток України в регіональній перспективі*. Київ, 2002. С.169-171.
- Малахов В. *Национализм как политическая идеология*. Москва, 2005.

Римаренко С. Українська політична нація – міф чи реальність?
 // *Україна в сучасному світі*. Київ, 2003. С.7-24.
 Садохин А.П. *Этнология*. Москва, 2001. С.94-108.
 Armstrong J. *Nations Before Nationalism*. Chapel Hill, 1982.
 Schopflin G. Nationalism and Ethnicity in Europe, East and West
 // *Nationalism and Nationalities In the New Europe*. Ed. by.
 Kupchan K. Ithaca – London, 1995. Pp.37-65.
 Smith A. *Theories of Nationalism*. New York, 1983.
 Snyder L. *Varieties of Nationalism. A Comparative Study*. Hinsdale,
 1976.

Запитання і завдання

- Чи таке явище, як ксенофобія, є обов'язковою складовою етнічних (культурних) націй і є відсутнім у політичних націях?
- Якою мірою поділ на історичні та неісторичні нації співвідноситься з поділом на етнічні і політичні? Чи є він науково валідним?
- Якою є роль культурної гомогенізації у східних і західних етнічних (культурних) та політичних (територіальних), історичних та неісторичних, державних і недержавних націях?
- Чи можливе “творення національного проекту” без участі еліт?

Тема 4: Лекція-дискусія. Огляд основних теорій походження етносу та націй.

Заняття 4-6 присвячені огляду основних теорій походження етносу та націй. В українській етносоціології традиційно розглядається три основні теорії (примордіалістська, конструктивістська та інструменталістська) походження етносу (часто ті самі теорії застосовують і до аналізу появи націй). Однак слід зазначити, що існують й інші поділи теорій про походження нації. Наприклад, Г.Касьянов пропонує поділ на примордіалістський (включає примордіалістів і переніалістів) та модерністський підходи (включає інструменталістів, конструктивістів, комунікативну теорію виникнення нації). У.Озкірмілі додає до попереднього поділу ще етносимволістів і так звані “нові підходи”.

У рамках курсу пропонується авторський поділ, віддзеркалений у поділі теми на 3 заняття, де розглядаються: 1) примордіалістські теорії й етносимволістський підхід (як проміжний між примордіалістами і модерністами); 2) модерністські теорії; та 3) постмодерні або дискурсивні підходи.

Тема “Українська школа націології та етносоціології” виноситься як додаткова на індивідуальне позааудиторне опрацювання.

Заняття 4. Примордіалістські теорії походження нації. **Етносимволістський підхід Е.Сміта.**

Примордіалісти вважають, що нації – це природні, органічні спільноти. Соціо-біологічний напрямок розглядає етнічність як результат еволюції та боротьби за виживання групи, яка формується на основі кровної, біологічної спорідненості. Відповідно етнос і нація – це феномени, в основі яких лежать

біологічні та генетичні чинники. Інше відгалуження цієї школи зосереджує свою увагу на “природності” формування соціокультурних та психологічних зв’язків у етнічній чи національній спільноті, таких як прив’язаність до малої батьківщини (місця народження), родинні зв’язки, релігія, мова, архетипи, стиль міжособистісних та суспільних взаємин. Вони постають як основні та найорганічніші форми єднання людей.

Інший напрямок (переніалізм) становлять дослідники, які вважають, що нації – це “природні” спільноти, що були завжди, хоча, залежно від історичного періоду, могли зазнавати змін і трансформуватися. Як наголошує Е.Сміт, переніалізм існує у двох основних формах. Перший, найпоширеніший різновид, можна назвати “безперервним переніалізмом”. Ним обстоюється той постулат, що нації мають тривалу, безперервну історію й можуть простежити своє походження з середньовіччя або, значно рідше, з античності. Тобто у цьому випадку виняткове значення надається тягlostі. Другу форму означають терміном “рекурентний (recurrent) переніалізм”. Її представники твердять, що нації є історичними; вони змінюються з часом. Нація, як категорія людського об’єднання, є вічною і повсюдною, а тому вона відроджується знов і знов у кожний новий період історії і може бути віднайдена на всіх континентах світу.

Останній напрямок – це етносимволізм, одним з найбільш відомих представників якого є Е.Сміт. Він зосереджується на ролі суб’єктивних елементів у існуванні етносів і формуванні націй. Це не означає, що “об’єктивні” чинники повинні вилучатись зі сфери досліджень. Однак у дослідженнях більша перевага надається суб’єктивним структурним елементам етносу чи нації, таким як цінності, почуття, міти та символи, серед яких історична пам’ять посідає чільне місце.

Серед основних критичних зауважень стосовно теорії Е.Сміта, висловлених у працях інших авторів, можемо знайти наступні.

1. У працях Е.Сміта простежується певна термінологічна неузгодженість, а також еволюція поглядів, з якої важко зрозуміти, як він визначає та розмежовує поняття нації та етносу.
2. Переніалісти і етносимволісти у своїх дослідженнях применшують відмінності між культурою етносу і нації.
3. Переніалісти і етносимволісти не пояснюють, чи існують відмінності у тому, яке *значення* вкладали етнічні спільноти у своє відчуття приналежності у різні історичні періоди. Крім того, на противагу етносу, нація потребує окреслених кордонів (у тому числі й уявних).
4. Е.Сміт погоджується, що правові, економічні, політичні ідентичності в етносу відсутні. Однак, саме правові, економічні, політичні ідентичності, які є важливими елементами національної ідентичності, формуються у модерний час. Тоді як ми можемо говорити про існування нації у домодерну епоху?
5. Етнічні ідентичності функціонують поза інституціями, які можуть широко репродукувати їх на маси. У середньовіччі існувало два ключових інститути – династія і церква, що мали змогу формувати ідентичності для основної маси мешканців. Обидва інститути, насправді ж, конфліктують з етнічними ідентичностями.
6. Феномен *long duree*, який описується в одній із праць Е.Сміта, не є тотожним феноменам нації у минулому і не може застосовуватися для їх опису.
7. Переніалісти та етносимволісти недооцінюють гнучкість і плинність ідентичностей. На думку постмодерністів, національна модель ніколи не є фіксованою чи сталою: вона постійно реконструюється у відповідь на нові потреби, інтереси

та способи сприйняття, хоча завжди в межах певних дискурсивних рамок.

8. Зв'язок між модерною національною ідентичністю і культурним матеріалом з минулого, презентований у дослідженнях переніалістів та етносимволістів, є досить проблематичним.

9. Етносимволічний аналіз процесів формування етнічної свідомості часто описується у термінах солідарності. Застосування терміну “солідарність” до великих груп з розмитими кордонами є проблематичним.

10. Модерністи вважають, що не можна говорити про існування націй в домодерну епоху.

Рекомендована література

Обов'язкова література

Садохин А.П. *Этнология*. Москва, 2001. С.80-90.

Сміт Е. *Націоналізм. Теорія, ідеологія, історія*. Київ, 2004.

Розділ 3. (електронна читанка).

Додаткова література:

Арбеніна В.Л. *Навчально-методичний посібник з курсу “Етносоціологія”*. Харків, 2002. С.14-18.

Е. Сміт. *Національна ідентичність*. Київ, 1994. (електронна читанка).

Касьянов Г. *Теорії нації та націоналізму*. Київ, 1999. С.81-100 (електронна читанка).

Коннор В. Коли сформувалася нація? // *Націоналізм. Антологія*. Київ, 2000. С. 529-538.

Сетон-Вотсон Г. Старі й нові нації // *Націоналізм. Антологія*. Київ, 2000. С.515-520.

Özkirimli U. *Theories of Nationalism. A Critical Introduction*. New York, 2000. P. 64-84, 167-190.

Smith A. *Myth and Memories of the Nation*. Oxford- New York, 1999. P.3-19.

Smith A. *The Ethnic Origins of Nations*. New York, 1986.

The Nationalism. Reader. Ed. by Dahbour O., Ishay M. New Jersey, 1995.

Smith A. *Nationalism and Modernism. A Critical Survey of Recent Theories of Nations and Nationalism*. London – New York, 1998.

Theories of Ethnicity. Chapter II. // *Ethnicity*. Hutchinson J., Smith A. Oxford – New York, 1996. P.35-104.

Thom M. Tribes Within Nations: the Ancient Germans and the History of Modern France // *Nation and Narration*. Ed. by H.K.Bhabha. London – New York, 1990. P.23-43.

Запитання і завдання

- У чому полягає суть походження етнічності/ національності з позицій різних теоретичних підходів?
- Чи може існувати націоналізм в доіндустріальних суспільствах?
- Чим відрізняються теорії переніалістів від теорій примордіалістів?
- Що нового, порівняно з переніалізмом і примордіалізмом, привносить етносимволізм?

Заняття 5. Націоналізм і модернізаційні процеси: теорії Е.Геллнера і Б.Андерсона

Представники модерністської парадигми вважають, що націоналізм – це нове явище, яке виникає в модерну епоху. Саме поява та поширення інших новочасних явищ (таких як капіталізм, індустріалізація, парламентаризм і загальне виборче право, загальна освіта, кодифікація культури, секуляризація) сприяє виникненню нації (або частково є її наслідками). Одночасно заперечується ідея про “природність”, історичну тяглість і біологічну зумовленість нації. Однак методологічні підходи цих дослідників та пояснення причин виникнення нації і націоналізму можуть істотно відрізнитися. У нашому курсі ми розглянемо дві модерністські теорії – функціоналістську теорію Е.Геллнера і конструктивістську теорію Б.Андерсона.

Теорія Е. Геллнера

Теорія Е. Геллнера вважається однією з найвідоміших і найважливіших спроб концептуалізації націоналізму. Вихід у світ монографії вченого “Нації і націоналізм” (1983) започаткував нову хвилю націологічних студій і заклав основні теоретичні підвалини під модерністським трактуванням цього явища. Е. Геллнеру насправді вдалося створити загальну теорію, яка пояснює, “чому ідея нації стала універсальною і нормативною після Французької революції”. Геллнерівські концепції увібрали в себе елементи теорій усіх “батьків” соціологічної науки: К.Маркса, М.Вебера, Е.Дюркгейма та ін., при цьому він зберіг оригінальність свого підходу.

Е. Геллнер трактує націоналізм як центральний і неминучий стан модерного суспільства, як фундаментально новочасне явище. Заперечуючи “природність”, “вродженість” націоналізму, він наголошує на значенні соціальних

трансформацій суспільства в модерну добу, які зробили його неунікненням.

Е. Геллнер розділяє історію людства на три стадії розвитку: “доаграрну”, “аграрну” та “індустріальну”. У аграрному суспільстві соціальна мобільність обмежена, існує чітка соціальна стратифікація, яка збігається з культурними поділами. Поділене лініями соціально-культурних розломів суспільство, складається з відокремлених, замкнених спільнот сільськогосподарських виробників та з стратифікованих, горизонтально відокремлених одна від одної військової, управлінської, духовної та іноді торговельної правлячих верств. Така відсутність культурної гомогенності ніскільки не перешкоджає ефективності функціонування суспільства на аграрній стадії. У замкнених локальних спільнотах аграрної епохи спілкування визначалося контекстом, ситуацією, не потребувало чітких формул, знання передавалося з уст в уста, від батька до сина.

Зовсім іншими є умови існування індустріального суспільства – “єдиного суспільства, саме існування якого засноване на тривкому і безперервному зростанні”. Цей стан зумовлює змінний поділ праці і постійну необхідність зміни сфери занять. Часте позаконтекстне спілкування малознайомих людей передбачає обмін чіткими поняттями через стандартизовану мову. Люди модерної доби мають бути готовими зайняти нові професійні ділянки, ефективно порозумітися з тими, кого вони ніколи не бачили раніше і чий особистий досвід залишається їм невідомим. Спільні підставові вміння (такі, як вміння читати, писати, рахувати, основні робочі та технічні навички) повинні стати доступними усім, а це, в свою чергу, спричиняє необхідність загальної стандартизованої освіти.

Таким чином, культурна гомогенність породжується об'єктивними потребами індустріального суспільства. Індустріальне суспільство не може існувати без спільної кодифікованої "високої" культури. Відмінності в рівні економічного розвитку, неодноразовість індустріалізації виключили можливість створення єдиної загальнолюдської культури такого типу. Кожна ж окрема "висока" культура потребує державного політичного захисту через освітню систему, а тому індустріальне суспільство тяжіє до принципу, за яким культурні і політичні одиниці збігаються. Його Е. Геллнер визначає як "принцип націоналізму", як "теорію політичної легітимності, згідно з якою етнічні межі не мають перетинатися політичними кордонами і, зокрема, етнічні кордони в межах певної держави не повинні відокремлювати правителів від решти". Тобто, індустріальне суспільство формує такі умови, в яких процвітає націоналізм. Залишаючись на матеріалістичних засадах, Е. Геллнер водночас розкритикував марксистське бачення тенденцій розвитку модерного світу: "всупереч тому, що пророкував марксизм, саме доіндустріальне суспільство культивувало горизонтальну диференціацію між спільнотами, тоді як індустріальне зміцнює кордони між націями, а не класами".

На думку Е. Геллнера, процеси індустріалізації і формування націоналізму мають нерівномірний характер, коли поширюються по земній кулі. Відповідно загальний процес має чимало відмінностей та місцевих особливостей. Якщо принцип націоналізму має універсальний характер, то виникнення кожної конкретної нації є випадковістю. Домодерні передумови цього процесу (мовні, культурні, історичні), з точки зору Е. Геллнера, є зовсім неістотними. Один ефективний націоналізм припадає на десять потенційних, що так і не привели до

виникнення окремих націй. Причини ж успішності кожного націоналізму зокрема залишаються нез'ясованими.

Серед основних критичних зауважень стосовно теорії Е. Геллнера, висловлених у працях інших авторів, можемо знайти наступні:

1. Е. Геллнера часто критикують за те, що його підхід є занадто функціоналістським. Він здійснює аналіз явища націоналізму на основі наслідків, до яких він спричиняє. Тобто націоналізм пояснюється через звертання до історичних наслідків (наприклад, поява індустріального суспільства), які хронологічно настають після нього. Крім того, намагаючись розробити універсальну модель, Е. Геллнер змушений вдаватися до певних спрощень і узагальнень. Критики звертають увагу, що реальні процеси і структури є значно складнішими і відмінними у різних суспільствах. У студіях Е. Геллнера відсутній систематичний порівняльний аналіз. Про що ми говоримо – про модернізацію чи модернізації? Націоналізм чи націоналізми?
2. Для Е. Геллнера націоналізм є неодмінною складовою індустріального суспільства, без якого воно не може функціонувати. Відповідно виходить, що тут закладений причинно-наслідковий зв'язок, який спрацьовує поза врахуванням участі будь-яких акторів та їх усвідомлення процесів, що відбуваються. Чи можемо ми цілком розмежувати, що люди думають про те, що вони роблять, з одного боку, і те, що вони роблять насправді, з іншого, (відродження нації та індустріалізація)? Отже, теорія Е. Геллнера недооцінює акторів (дію).
3. Дж. Брейлі зауважує, що націоналізм може мати дуже різні функції і наслідки. Десять він сприяє модернізації, десять, навпаки, фіксує традиційні ідентичності і структури. Для одних він підтримує класові інтереси, для інших зовсім інші ідентичності.

4. Зв'язок між стандартизованою освітою та новими суспільними умовами (зокрема, формуванням націоналізму) є нелінійним. Тут, наприклад, не враховано роль того (особи чи інституту), хто визначає освітню програму.

5. Зв'язок між індустріалізацією і націоналізмом також не є автоматичним. Є приклади, коли суспільства мали націоналізм без індустріалізації. Г.Кітчінг зауважує, що навіть у Британії націоналізм з'являється на 150 років скоріше, ніж індустріалізація. Є і зворотні приклади, коли в тих частинах Британії, які були найбільш індустріалізовані, націоналізм виявився найнижчим. Подібним прикладом може бути і Донбас в Україні. Ще іншим феноменом є пост-колоніальні націоналізми. Крім цього, якщо прив'язувати націоналізм до процесів індустріалізації, то як тоді пояснити відродження націоналізму сьогодні? Чи такі явища, як тероризм, виростають на ґрунті національної приналежності?

6. Занадто мало уваги приділено політичним факторам націоналізму; натомість для теорії Е.Геллнера визначальними є соціальний детермінізм і матеріалістичне мислення.

7. Функціональна модель Е.Геллнера не може пояснити емоцій та пристрастей, породжених націоналізмом. Як пояснити емоційну силу націоналізму? Чи силу національної ідентичності? Е.Сміт, розвиваючи свою критику теорії Е.Геллнера, зауважує, що з його концептуальної моделі важко зрозуміти, чому люди починають ідентифікувати себе з винайденими ідентичностями високої культури (національна ідентичність) і навіть готові віддати за них життя?

Теорія Б.Андерсона.

На противагу до Е.Геллнера, Б.Андерсон не просто розглядає політичні і культурні фактори, які впливають на виникнення націоналізму, а ставить при цьому запитання: чому націоналізм породжує такі емоції? На його думку, проблема з визначенням націоналізму частково полягає у тому, що дослідники його розглядають як ідеологічний конструкт. Натомість значно простіше, коли ми розглядаємо його з точки зору творення процесів приналежності до спільноти (подібно як формуються спільноти релігійні чи кланово-сімейні). Для нього нація – це уявлена політична спільнота, яка одночасно є суверенною і генетично обмеженою. Концепція творення нації, покладена в основу цієї ідеї, охоплює широке коло чинників — політичних, економічних, соціально-психологічних тощо. Проте синтезом усіх цих змін Андерсон вважає зрушення соціально-культурного характеру, що створили історичну ситуацію, в якій оптимальним варіантом “уявленої спільноти” стала нація. Культурні коріння націоналізму автор вбачає у занепаді релігійних спільнот (“Європі вісімнадцяте сторіччя знаменувало не тільки схід ери націоналізму, але й сутінки релігійних способів мислення”) та династичної держави разом з виникненням нової культурної системою. Однак, як наголошує автор, не можемо вважати, що уявлені спільноти націй просто виростили з релігійних спільнот і династичних держав, замінивши їх собою. Занепад сакральних спільнот, родоводів і мов відбувався на тлі фундаментальних змін у способах усвідомлення світу, які, перш за все, й зробили можливим “вигадування” нації. Однією з таких змін було виникнення нового розуміння часу як гомогенного і порожнього.

Що стало витокami виникнення нового типу “уявлених спільнот” - націй? Б.Андерсон зосереджує увагу на таких факторах, як розвиток “друкарського капіталізму” і секуляризація “священних мов”, які дали поштовх для трансформації діалектів у “національні мови”; зміні уявлень про світ і час під впливом географічних відкриттів, технічних удосконалень та бюрократично-ідеологічного апарату та його практик (наприклад, перепис, карта і музей); зміні уявлень про природу влади.

Серед основних критичних зауважень стосовно теорії Бенедикта Андерсона, висловлених у працях інших авторів, можемо знайти наступні.

1. Основна позиція критики полягає в культурному редукціонізмі теорії Б.Андерсона, адже пояснення такого складного і багатогранного феномену, як нація, зводиться до культурного поля. Крім того, його модель не передбачає можливість виокремлення культурного і політичного націоналізмів.

2. Ця теоретична модель зосереджується на аналізі шляхів уявлення себе національною спільнотою та факторів, що на нього впливають, але не дає відповідь на питання, чому люди уявляють себе? Наприклад, як можна пояснити зв'язок між друкованим капіталізмом і бажанням померти за національну спільноту?

3. На думку постмодерністів, автор зовсім не приділяє уваги питанням домінації і влади у витворенні уявленої національної спільноти, хоча часто звертається у своїх прикладах до пост-колоніальних націй, для яких це питання є особливо актуальним.

4. Із праці Б.Андерсона можна зробити висновок, що націоналізм поступово витісняє і заступає релігію. Однак можна знайти багато прикладів, де націоналізм і релігія взаємо посилюють один одного (наприклад, ісламський фундаменталізм), або паралельно розвиваються і набирають ваги (релігійний та національний ренесанс у країнах колишнього СРСР).

5. Виникають також дискусії щодо прикладів, які використовує автор у своїй книжці. Деякі автори вважають, що Б.Андерсон застосовує їх не зовсім коректно.

6. Б.Андерсон критикує європоцентричний підхід, у якому вважається, що націоналізм народився в Європі. Однак далі сам розглядає пост-колоніальні націоналізми як продовження європейського процесу творення націй. Деякі представники пост-колоніальних досліджень вважають, що пост-колоніальні націоналізми є унікальним і зовсім відмінним від європейських націоналізмів феноменом.

Рекомендована література

Обов'язкова література

Андерсон Б. *Уявлені спільноти*. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. Київ, 2001. С. 25-69, 203-231

(електронна читанка).

Геллнер Е. *Нації та націоналізм*. Київ, 2003. Розділи 2-4.

(електронна читанка).

Додаткова література

Шпорлюк Р. Ернест Геллнер та історія націоналізму // *Критика*. 1998. Рік II. Ч. 3. №5. С.8-13.

- Касьянов Г. *Теорії нації та націоналізму*. Київ, 1999. С.70-71, 81-84, 100-103 (*електронна читанка*).
- Gellner E. *Encounters with Nationalism*. Oxford (UK) – Cambridge (USA), 1994.
- Gellner E. *Nationalism*. London, 1998.
- Hall John A. *The State of the Nation: Ernest Gellner and the Theory of Nationalism*. Cambridge, 1998.
- McCrone D. *The Sociology of Nationalism*. London – New York, 1998. Chapter 4.
- Walicki A. Ernest Gellner and the “Constructivist” Theory of Nation // *Cultures and Nations of Central and Eastern Europe. Essays in honor of Roman Szporliuk* / Ed. by Gitelman Z., Hajda L. Himka J.-P., Solchanyk R. Cambridge Mass., 2000. P.611-619.

Додаткова література (інші модерністські підходи)

- Дойч К. Народи, нації та комунікації // *Націоналізм. Антологія*. Київ, 2000. С.546-566.
- Брюбейкер Р. *Переображений націоналізм*. Львів, 2006.
- Касьянов Г. *Теорії нації та націоналізму*. Київ, 1999. С.62-65.
- Малахов В. *Национализм как политическая идеология*. Москва, 2005.
- Eley G. and Suny R.G. From the Moment of Social History to the Work of Cultural Representation // *Becoming National. A Reader*. New York-Oxford, 1996. P.3-37.
- Kedourie E. *Nationalism*. London, 1960.
- Kohn H. *The Idea of Nationalism*. New York, 1967.
- McCrone D. *The Sociology of Nationalism*. London – New York, 1998. Chapter 1.
- Özirimli U. *Theories of Nationalism. A Critical Introduction*. New York, 2000. P. 85-167.
- Nairn T. *Faces of Nationalism*. London – New York, 1997.

Запитання і завдання

- Чому, на думку Е. Геллнера, нація є супутнім продуктом переходу від аграрного до індустріального суспільства?
- Яку роль відіграє держава в гомогенізації національної культури?
- Яку роль відіграють, на думку Б.Андерсона, домінуючі культурні принципи домодерного суспільства у появі національної свідомості?
- Як ви розумієте термін “уявлені спільноти”?
- Про які механізми формування національної ідентичності в модерному суспільстві згадує Б.Андерсон у своїй книжці “Уявлені спільноти”?
- У чому погоджуються чи не погоджуються автори модернізаційних теорій націоналізму?

Заняття 6. Постмодерні та дискурсивні теорії націоналізму.

Наступна група дослідників, що репрезентують постмодерні та дискурсивні теорії націоналізму, фокусує свій аналіз на ролі різноманітних націоналізуючих процесів у щоденній практиці сучасних суспільств та на механізмах репродукування націоналізму. Вони розглядають націю як “дискурсивну формацію” і систему культурної сигніфікації, як форму наративу, що складається з текстуальних стратегій, метафоричних заміщень і субтекстів. Однак цей напрямок є найменш гомогенним, праці його послідовників важко звести до одного спільного знаменника. У цьому курсі ми розглянемо теорії М.Білліга та Г.Баба.

У своїй праці “Банальний націоналізм” М.Білліг показує, що, оскільки концепція націоналізму часто розглядалася на прикладі екзотичних, емоційно навантажених зразків, рутинні прояви та звичні (“банальні”) форми націоналізму здебільшого залишалися поза увагою науковців і не досліджувались. Враховуючи цей факт, автор наполягає на такому розширенні значення терміну “націоналізм”, щоб він включав у себе й ідеологічні засоби, якими національні держави відтворюють себе, і значущі ідентичності. З огляду на таке визначення М.Білліг запроваджує у науковий обіг термін “банальний націоналізм”. Останній включає ідеологічні навички та сфери символічного насильства, що дозволяють націям (в тому числі й усталеним) репродукуватися. Стверджується, що ці навички не зникли зі щоденної практики, як припускали деякі науковці. Центральне місце в праці М.Білліга посідає концепція про безперервне “маркування” (“flagging”) чи “нагадування” статусу нації з боку національних держав, необхідність підтримувати свою політичну значущість на щоденному рівні. Статус нації творить таке тло, яке, з одного боку, є майже непомітним для

громадян і сприймається як прояв здорового глузду, а з іншого - безперервно відтворюється у політичних і історичних дискурсах, продуктах культури і навіть у структурі медіа. З огляду на це процеси колективного пригадування і забування, уявлення та уявного повторення є центральними для “банального націоналізму”. Переведення М.Біллігом аналізу націоналізму у площину щоденних практик та уявлень, що сприймаються як здоровий глузд, наближає його до інших сучасних досліджень націоналізму, зокрема праць Г.Баби, Р.Водак, А.Здравомислова та інших авторів, які розглядають націю як “дискурсивну формацію”, аналізуючи процеси дискурсивного конструювання нації та національної ідентичності. У працях цих дослідників нація розглядається не як певна незмінна тяглість, а як набір плинних значень, що обмежуються дискурсивною рамкою. На думку Г.Баби, “завданням дослідника є вивчення націєпростору у процесі артикуляції елементів: там, де значення можуть бути частковими, оскільки вони є *in medias res*, а історія незавершеною, бо вона перебуває у процесі завершення, і образ культурного значення має бути амбівалентним, тому що він охоплюється в акті “компонування” свого потужного образу”.

Важливим висновком із наведених вище праць є те, що у процесі дискурсивного структурування націєпростору та його репродукування будь-яке суспільство (і українське суспільство тут не становить винятку) звертається до свого уявного минулого та інших символічних маркерів, конструюючи нарацію про свою спільноту. Одночасно націєпростір не є чимось усталеним і однорідним, в його рамках відбувається боротьба різних “націє-структуруючих проєктів”, а відповідно і боротьба різних моделей нації чи націєнарацій, в яких одні і ті самі маркери можуть набувати зовсім протилежного символічного значення або навіть витіснятися новими.

Серед основних критичних зауважень стосовно дискурсивних теорій формування нації, висловлених у працях інших авторів, можемо знайти наступні.

1. Деякі представники дискурсивної теорії вважають, що поза дискурсом не існує соціальної реальності. Натомість їх опоненти заперечують цю тезу, вважаючи, що нації є частиною соціальної реальності як постійні продукти об'єктивних та спонтанних історичних процесів.
2. Нація не є результатом ідеологічного відхилення чи продуктом вільноасоційованих індивідів, а проявом специфічних структурних потреб індустріального суспільства.
3. До критичних зауважень додається й зміщення акценту у дослідженнях з питань економічних і політичних конфліктів на боротьбу у сфері культури, ідеології та мовних практик.

Групова дискусія “чотири кути” (див. Додаток 2).

Рекомендована література

Обов'язкова література

Баба Г. Націєрозповідність. *Антологія світової літературно-критичної думки XX ст.* Львів, 1996. С.559-561 (*електронна читанка*).

Миллер А. О дискурсивной природе национализмов // *Pro et Contra*. 1997. Т. 2. №4. С.1-7 (*електронна читанка*).

Billig M. *Banal Nationalism*. London, Thousand Oaks, New Delhi, 1995. P.37-59, 93-127 (*електронна читанка*).

Додаткова

Здравомыслов А. Трансформация смыслов в национальном дискурсе // *Язык и этнический конфликт*. Под ред. Брилл Олкотт М., Семенова И. Москва, 2001. С.34-58 (*електронна читанка*).

Özkirimli U. *Theories of Nationalism. A Critical Introduction*. New York, 2000. P.190-211.

Wodak R., de Cillia R., Reisigl M. *The Discursive Construction of National Identity*. Edinburgh, 1999.

Запитання і завдання

- Що означає термін “банальний націоналізм”? Наведіть кілька прикладів проявів банального націоналізму з життя сучасного українського суспільства.
- Чим відрізняється теорія націєрозповідності від теорії М.Білліга про банальний націоналізм?
- Як проявляється “банальний націоналізм” у структурі окремих ЗМІ та змісті медіа-повідомлень?
- Як ви розумієте вислів “нація – це дискурсивна формація”?
- Чим відрізняються модерністські теорії націогенезу від постмодерністських та дискурсивних теорій?

**Українська школа націоналізму та етнології
(тема для самостійного опрацювання).**

Рекомендована література

- Аза Л. Структурна композиція етнічної ідентичності
// *Соціокультурні ідентичності та практики* / Під ред.
А.Ручки. Київ, 2002. С.201-213.
- Аза Л. Етнічність у контексті групових ідентичностей
// *Соціокультурні ідентичності та практики* / Під ред.
А.Ручки. Київ, 2002. С.213-221.
- Арбеніна В.Л. *Етнологія Навчальний посібник*. Харків, 2007.
- Бочковський О. *Вступ до етнології*. Мюнхен, 1991.
- Гринів О. *Українська етнологія: XIX – початок XX століття*.
Львів, 2005.
- Грицак Я. *Страсті за націоналізмом*. Київ, 2004.
- Євтух В.Б. *Етнополітика в Україні: правничий та
культурологічний аспекти*. Київ, 1997.
- Касьянов Г. *Теорії нації та націоналізму*. Київ, 1999.
- Кравченко Б. *Соціальні зміни і національна свідомість в Україні
в XX ст.* Київ, 1997.
- Лисяк-Рудницький І.:
- Формування українського народу і нації. Методологічні
зауваги // *Історичні есе*. Т.1. Київ, 1999. С.11-27.
 - Зауваги до проблеми “історичних” та “неісторичних” націй
// *Історичні есе*. Т.1. Київ, 1999. С.28-47.
 - Націоналізм // *Історичні есе*. Т.2. Київ, 1999. С.237-249.
- Мотиль О.:
- Реконцептуалізація націй // *Критика*. 2000. Рік IV, Ч.10 (36).
С.4-13.
 - Держава і нація // *Quo vadis, Україно!* Одеса, 1992. С.86-105.
Націоналізм. Антологія. Київ, 2000.
- Ребет Л. *Теорія нації*. Мюнхен, 1955.

Рудницька Н.М. *Етнічні спільноти в Україні: тенденції
соціальних змін*. Київ, 1998.

Рудницька Н.М. Етнічні особливості професійного, галузевого,
кваліфікаційного складу зайнятості населення України

// *Філософська та соціологічна думка*. 1996. №1-2. С.111-134.

Рябчук М. (Де)міфологізація націоналізму // *Критика*. 1998.

Рік II. Ч.5 (7). С.10-20.

Сисин Ф. Переважна меншість // *Критика*. 1998. Рік II. Ч.5. №7. С.4-9.

Соціокультурні ідентичності та практики. Під ред. А.Ручки.

Київ, 2002.

Старосольський В. Теорія нації // В.Старосольський. *Записки*

НТШ. Т.210. Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто, 1991.

С.161-325.

Філіппова О. Національна ідентичність в умовах множинності
ідентичностей // *Україна в сучасному світі*. Київ, 2003. С.24-35.

Шаповал М. *Соціологія українського відродження*. Київ, 1994.

Шпорлюк Р. *Комунізм і націоналізм: Карл Маркс проти*

Фрідріха Ліста. Київ: Основи, 1998. (електронна читанка).

Шульга Н. *Этническая самоидентификация личности*. Киев. 1996.

Rosdolsky R. Engels and the “Nonhistoric” Peoples: The National
Question in the Revolution of 1848. Critique Books, 1987.

Isajiw W. *Understanding Diversity*. Toronto: Thompson Education
Publishing, 1999.

**Тема 5: Лекція-дискусія. Етнос/нація і особистість.
Етнічна/ національна ідентичність.**

Заняття 7.

У лекції розглядаються форми та типи зв'язку між етносом чи нацією та особистістю. Цей зв'язок може бути об'єктивним (наприклад, факт народження індивіда в певній національній спільноті може визначити його положення у системі міжнаціональних відносин, однак це не означає, що індивід є назавжди "приписаним" до цієї нації), суб'єктивним (ототожнення індивіда з певним етносом чи нацією) або суб'єктивно-об'єктивним (формування етнічної чи національної ідентичності).

Однією з ключових категорій у етносоціологічних дослідженнях процесів взаємодії між особистістю і нацією/етносом є категорія етнічної чи національної ідентичності. У рамках різних соціологічних та психологічних теорій формувалися відмінні підходи до пояснення феномену ідентичності та способів дослідження. Зокрема можна виділити психоаналітичний підхід З.Фрейда та Е.Еріксона, інтеракціоністський (Дж.Мід і Ч.Кулі, А.Стросс, Е.Гоффман), "процесуального інтеракціонізму" Р.Дженкінса, соціально-конструктивістський, феноменологічний напрямок П.Бергера. Серед сучасних підходів до концептуалізації ідентичності можемо назвати концепції, що розвиваються у рамках сучасних теорій дискурс-аналізу та культурологічних студій. Представниками одного з яких є Е.Лакло і Ш.Муфф. Нещодавно з'явилася також низка праць, автори яких критикують наукову та аналітичну вартість терміну "ідентичність" і виступають проти його використання. Тут можемо згадати праці Р.Брубейкера і Ф.Купера "За межами 'ідентичності'" та С.Холла "Хто потребує 'ідентичності?'".

Серед ключових тем, що дискутуються у працях, присвячених спробам концептуалізації ідентичності, можемо виділити наступні аспекти

- Необхідність розмежування понять "ідентичність" та "ідентифікація".
- "Есенціалістське" розуміння ідентичності vs "конструктивістське".
- Сталість ідентичності vs плинність, гнучкість, змінність.
- Структурна цілісність vs фрагментарність.
- Індивідуальний рівень vs колективний рівень ідентичності.

Розпочинаючи обговорення феномену національної або етнічної ідентичності, насамперед слід встановити, чим ці два терміни різняться між собою. Рівень етнічної ідентичності дозволяє відрізнити від себе носія інших культурних ознак, сформувати образ "Іншого", визначити свою тотожність за формулою "я - не Інший" ("я - не поляк", наприклад), але недостатній для чіткого окреслення власної національної приналежності. Здебільшого на цьому етапі самоідентифікація відбувається за конфесійним принципом, а зовнішні ознаки конфесійної приналежності (особливості церковного обряду) трактуються як визначальні культурні атрибути своєї соціальної групи (тому поняття "руська віра" і "хлопська віра" у домодерну добу часто вживалися як синоніми). До того ж, поняття віри, обряду і народу не диференціювалися у масовій свідомості, а конфесійна приналежність часто уявлялася тотожною з етнічним походженням. Це дозволяє розглядати етноконфесійну ідентичність як домінуючий тип ідентичності широких верств населення у домодерну добу. Перехід від етнічної до етноконфесійної, а тоді до національної ідентичності полягав у усвідомленні існування ширшої

спільноти людей (незрівнянно більшої від реального кола щоденного спілкування конкретної особи і тому в певному значенні "уявленої" - використовуючи концепцію Б.Андерсона), яка поділяє ті ж самі культурні символи, історичну міфологію тощо. Зрозуміло, що національна ідентичність відрізняється від етноконфесійної окресленням своєї "уявленої" спільноти за етнокультурним (або інколи державно-політичним), а не конфесійним, критерієм, хоча нерідко лінії конфесійного та етнічного поділу співпадають і відповідно посилюють національне розмежування (як, наприклад, на українсько-польському етнічному пограниччі у Галичині). Важливими для переходу від етноконфесійної до національної ідентичності є супутні культурні трансформації, особливо секуляризація культурного життя, створення та кодифікація на підставі етнічної (народної) "високої" національної культури; зокрема нормування нової національної літературної мови.

Одне з перших завдань етносоціолога, що досліджує питання формування національної ідентичності, полягає у визначенні місця, яке вона посідає в загальній структурі ідентичностей, котрі переважають у певному соціумі або серед мешканців того чи іншого регіону / міста / села. Адже існує небезпека, що, виходячи з предмету свого дослідження, науковець починає трактувати національну ідентичність як єдину і найважливішу, а в реальності для респондентів вона може бути менш важливою, ніж, наприклад, соціальна чи гендерна (див. Таблиці 3-4). Отже, насамперед треба дослідити структуру ідентичностей та встановити місця національної ідентичності у їх загальній ієрархії.

Наступним кроком повинен стати аналіз структури етнічної чи національної ідентичності. У рамках соціально-психологічного підходу структура національної ідентичності складається з когнітивних, емоційних та діяльнісних компонент

(як показано на Схемі 1). Представники конструктивістського підходу зосереджуються на дослідженні ознак національної ідентичності (інші дослідники називають їх елементами чи маркерами). Адже саме маркери визначають символічні кордони групи. Для виявлення маркерів національної ідентичності застосовують як відкриті запитання (наприклад, "Що для Вас означає бути українцем?"), так і закриті, коли респондентам пропонується перелік елементів, які, на їх думку, визначають їх належність до нації (див. Таблиці 5-6). Згідно з теорією дискурс-аналізу людина набуває ідентичність шляхом позиціонування у дискурсах, що становлять організовану сукупність знаків (ланцюги еквівалентності), з центром у вузловій точці. Відповідно дослідник повинен встановити, у рамках якого саме дискурсу чи дискурсів артикулюється певна ідентичність і якою є суб'єктивна позиція людини в структурі визначеного дискурсу; що слугує вузловою точкою у формуванні ланцюгів еквівалентності, які саме знаки використовуються при цьому і як вони зв'язуються у послідовності.

Вивчаючи структуру етнічної чи національної ідентичності, важливо також встановити ієрархію її елементів чи маркерів (див. Таблиці 5-6). Адже може виникнути ситуація, коли окремі групи, визнаючи свою приналежність до тієї самої нації, демонструють відмінну ієрархію маркерів національної ідентичності (наприклад, питання української мови для мешканців сходу і заходу України).

Розглянувши структуру етнічної чи національної ідентичності, важливо дослідити рівень включеності особистості у етнічну чи національну групу та міру підтримки цієї ідентичності. Ю.Арутюнян і Л.Дробижева розробили типологію етнічної ідентичності на основі ступеня асоційованості з етнічною групою.

Типи етнічної ідентичності:

- етнігілізм,
- етнічна індиферентність,
- етнічна амбівалентність,
- нормальна,
- етноцентрична,
- етнодомінуюча,
- етнічний фанатизм.

Закордонні дослідники розрізняють також інклюзивні та ексклюзивні національні ідентичності. Деякі автори представляють формування національної ідентичності як побудову бінарної опозиції “ми” - “вони”. Це модель ексклюзивної ідентичності, яка виключає участь будь-яких інших груп. Інклюзивна національна ідентичність є більш “відкритою” до залучення елементів інших націй чи етносів. Однак, на нашу думку, такий поділ є дещо проблемним, бо національна ідентичність, як і будь-яка інша ідентичність, передбачає встановлення символічних кордонів.

Національна ідентичність – це складний конструкт, який сам може бути включений в систему інших ідентичностей і становити їх частину, а також одночасно, більшою чи меншою мірою, включати у себе ще якісь групові ідентичності. Наприклад, це синтез української та європейської ідентичностей або української та слов'янської. Схема 2 демонструє структуру угорської національної ідентичності із включеними в неї сегментами інших ідентичностей.

Національна ідентичність може передаватися і репродукуватися всіма відомими соціокультурними шляхами – через соціалізацію в сім'ї і школі, роботу державних органів управління, політичну агітацію, а особливо через регулярне зіткнення з національними образами у книжках, газетах, теле-

та радіопрограмах, Інтернеті. На додаток пересічні українські громадяни стикаються з безліччю національних образів та інформаційних повідомлень у телевізійних документальних та художніх фільмах, музеях, під час туристичних поїздок, у рекламній продукції, комп'ютерних іграх, інтер'єрах кафе і ресторанів і навіть на етикетках продуктових та промислових товарів. Відповідно перед дослідником постає завдання визначити ті фактори, що найбільше впливають на формування того чи іншого типу національної чи етнічної ідентичності та її структуру (маркери).

Соціальна структура та мобільність: національні аспекти

Етносоціологічний аналіз взаємодії між етносом/нацією та індивідом, а також міжетнічних відносин включає теж вивчення соціальної структури та мобільності. Життєві шанси індивіда можуть залежати від його національності чи громадянства (наприклад, таджицький чи в'єтнамський імігрант в Росії або представник рома в Україні). В уявленнях кожної нації інші народи посідають певну статусну позицію. Відповідно статусна позиція представника однієї і тієї ж національності в різних соціумах може змінюватися. Крім впливу національної приналежності на індивідуальні життєві траєкторії, можливі випадки групових переміщень в соціальному просторі (горизонтальна соціальна мобільність), пов'язаних з макросоціальними змінами чи соціально-політичними кризами (наприклад, зміна статусу кримських татар після депортації). Одночасно слід відзначити, що практично неможливо говорити про статусні переваги, обмеження чи дискримінаційні практики, які б стосувалися всієї національної/етнічної спільноти, адже національні процеси в різних соціальних/професійних групах проходять по-різному і є неоднозначними.

Аналіз соціальної структури демонструє диверсифікованість суспільства, його соціальні нерівності (які можуть бути наслідком дискримінаційних практик в тому числі за національною ознакою). Т.Рудницька розробила концепцію базисних характеристик етнічних/ національних спільнот, що визначають їх життєздатність та соціальний статус у певному суспільстві. Її концептуальна модель складається з показників соціально-демографічної структури (тенденції змін чисельності, поселенська структура, типи і ареали розселення тощо), соціально-економічного (професійно-кваліфікаційна структура, рівень трудової зайнятості, галузевий розподіл праці, тощо) та соціо-культурного (освітній рівень, мовні характеристики тощо) розвитку.

Рекомендована література

Обов'язкова література

- Аза Л. Структурна композиція етнічної ідентичності // *Соціокультурні ідентичності та практики* / Під ред. А.Ручки. Київ, 2002. С.201-213.
- Аза Л. Етнічність у контексті групових ідентичностей // *Соціокультурні ідентичності та практики* / Під ред. А.Ручки. Київ, 2002. С.213-221.
- Брубейкер Р., Купер Ф. За пределами "идентичности" // *Ab Imperio*. 2002. №3. С.61-115 (*електронна читанка*).
- Арутюнян Ю.В., Дробіжева Л.И. *Этносоциология. Учебное пособие для вузов*. Москва, 1998. С.104-132, 163-183.
- Богомолів О. *Ісламська ідентичність в Україні*. Київ, 2005.
- Дискурс та ідентичність. С.80-101 (*електронна читанка*).
- Йоргенсен М., Филлипс Л. *Дискурс-анализ. Теория и метод*. Харьков, 2004. С.75-76 (*електронна читанка*).
- Філіппова О. Національна ідентичність в умовах множинності ідентичностей // *Україна в сучасному світі*. Київ, 2003. С.24-35.

Рекомендовані книжки

- Кравченко Б. *Соціальні зміни і національна свідомість в Україні в ХХ ст.* Київ, 1997.
- Шульга Н.А. *Этническая самоидентификация личности*. Київ, 1996.

Додаткова література

- Аза Л. Мова як фактор етнічної ідентичності // *Соціокультурні ідентичності та практики*. Під ред. А.Ручки. Київ, 2002. С.221-236.
- Арбеніна В.Л. *Етносоціологія. Навчальний посібник*. Харків, 2007. С.68-102.
- Арутюнян Ю.В., Дробіжева Л.И. *Этносоциология*. Москва, 1998. С.55-100.
- Гражданские, этнические и религиозные идентичности в современной России* / Під ред. Магуна В. Москва, 2006.
- Кресіна І. Національна свідомість: сутність, основні складові та рівень функціонування // *Нова політика*. 1998. №3.
- Націоналізм. Антологія*. Київ, 2000. Розділ III.
- Рудницька Н.М. *Етнічні спільноти в Україні: тенденції соціальних змін*. Київ, 1998.
- Рудницька Н.М. Етнічні особливості професійного, галузевого, кваліфікаційного складу зайнятості населення України // *Філософська та соціологічна думка*. 1996. №1-2. С.111-134.
- Ручка А. Колективні та індивідуальні модуси національної ідентичності // *Соціокультурні ідентичності та практики* / Під ред. А.Ручки. Київ, 2002. С.23-40.
- Ручка А. Варіації національно-просторових ідентичностей // *Соціокультурні ідентичності та практики* / Під ред. А.Ручки. Київ, 2002. С.156-165.
- Сикевич З. *Социология и психология национальных отношений*. Санкт-Петербург, 1999. С.10-22, 62, 79, 99-102.

Bell D. Ethnicity and Social Change // *Ethnicity. Theory and Experience*. Cambridge Mass., 1975. P.141-176.

Hall S. Who Needs 'Identity'? // *Questions of Cultural Identity*. Eds. S.Hall, P. du Gay. London: Sage, 1996. P.1-17.

Horowitz D. Ethnic Identity // *Ethnicity. Theory and Experience*. Cambridge Mass., 1975. P.111-141.

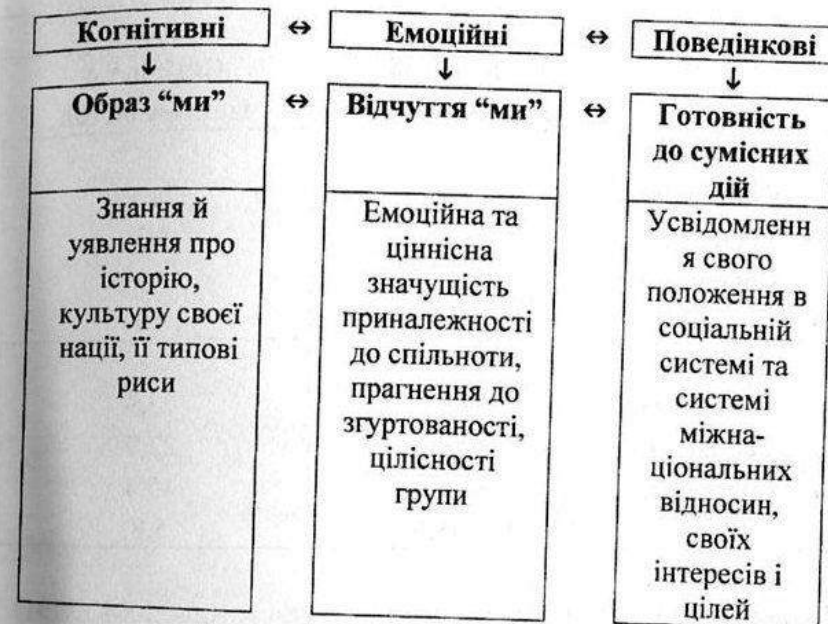
Kłoskowska, A. Tożsamość i Identyfikacja Narodowa w Perspektywie Historycznej i Psychologicznej // *Kultura i Społeczeństwo*. 1992. T.36. №1. S.131-143.

Запитання і завдання

- Проаналізуйте запропоновані Вам соціологічні дослідження. Як вони структурують національну ідентичність? Яке місце посідає національна ідентичність у структурі інших соціальних ідентичностей?
- Як, на Вашу думку, можна дослідити рівень включеності особистості у етнічну/національну групу, типи ідентичності?
- Які, на Вашу думку, механізми та фактори мають визначальний вплив на формування національної / етнічної ідентичності?
- Як приналежність до певної етнічної групи / нації може вплинути на позиціонування індивіда чи групи у соціальному просторі, їх соціальну мобільність? Наведіть приклади.

Схема 1

Структура національної ідентичності: головні компоненти

(Джерело: Арбеніна В.Л. Навчально-методичний посібник з курсу "Етносоціологія". Харків, 2002. С.29.)

Таблиця 2
Національні ідентичності у Львові та Донецьку, %

	1994	
	Список з 28 ідентичностей	Список з 4 ідентичностей
Львів		
Українська	73,1	78,5
Російська	13,6	8,3
Советська	7,4	4,9
Інші	0,8-69,6	8,3
Донецьк		
Українська	39,3	25,9
Російська	30,0	22,9
Советська	40,0	45,4
Інші	0,5-55,6	5,8

(Джерело: Грицак Я. Страсті за націоналізмом. Київ, 2004. С.191).

Таблиця 3
Ієрархія найпопулярніших групових ідентичностей у Львові та Донецьку у 1994-2004 рр.

Ранг	Львів, 1994		Львів, 1999	
	ідентичність	%	ідентичність	%
1	Українець	73,5	Українець	74,8
2	Львів'янин	69,6	Львів'янин	74,6
3	Жінка	46,0	Жінка	43,2
4	Гр.-католик	38,4	Гр.-католик	36,8
5	Західняк	38,1	Західняк	36,2
6	Чоловік	37,1	Чоловік	32,3
7	Робітник	36,1	Робітник	29,7
8	Демократ	32,2	Православний	29,5
9	Православний	37,1	Молодий	28,8
10	Молодий	27,9	Демократ	26,3
Ранг	Донецьк, 1994		Донецьк, 1999	
	Ідентичність	%	Ідентичність	%
1	Донеччанин	56,7	Донеччанин	56,4
2	Жінка	48,1	Жінка	41,3
3	Українець	40,8	Українець	39,5
4	Советський	39,3	Православний	35,4
5	Робітник	37,0	Пенсіонер	34,4
6	Чоловік	34,5	Чоловік	32,8
7	Православний	31,0	Інтелігент	28,9
8	Пенсіонер	29,5	Старий	25,6
9	Росіянин	29,0	Росіянин	25,4
10	Старий	28,0	Робітник	22,3

(Джерело: Грицак Я. Страсті за націоналізмом. Київ, 2004. С.192).

Таблиця 4

Ієрархія об'єктів групової ідентичності українців і росіян

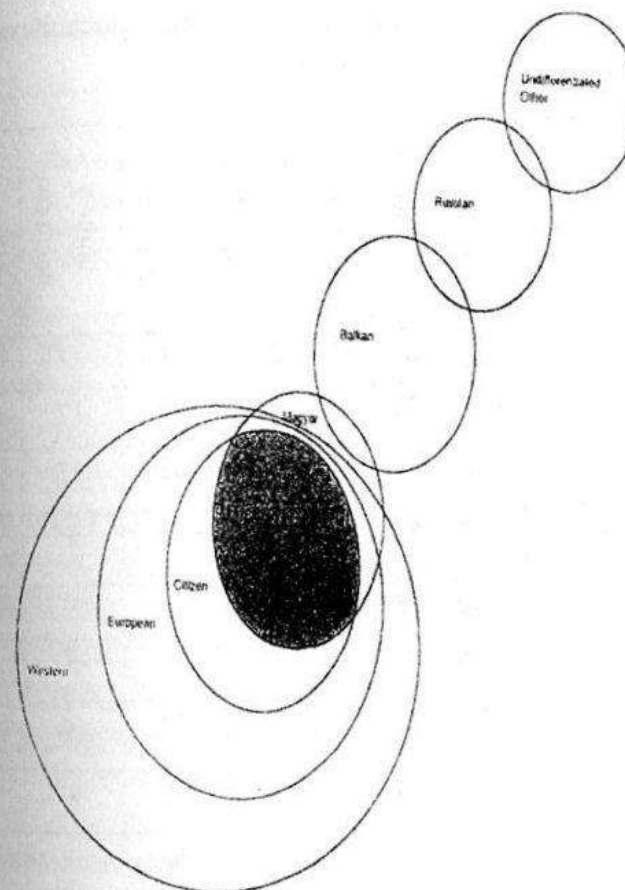
Об'єкти групової ідентичності	Середній бал		
	Українці n-1448	Росіяни n-311	Разом n-1800
Громадяни України	1.82*	1.94	1.85
Люди того ж достатку, що і я	1.99	2.04	2.00
Ті, хто живе в нашому місті, селищі, селі	1.98 *	2.12	2.01
Люди тієї ж національності	2.04 **	2.19	2.07
Слов'яни	2.11 **	1.95	2.09
Люди тієї ж віри, релігії, що і я	2.09	2.16	2.11
Прихильник українських народних традицій	2.16 **	2.52	2.24
Люди тієї ж професії	2.33	2.35	2.34
Люди, що належать до середнього класу	2.38	2.29	2.37
Ті, хто близький за політичними поглядами	2.48	2.50	2.49
Радянський народ	2.57 **	2.23	2.50
Люди, що поділяють європейські цінності	2.50	2.59	2.53
Ті, хто опинився в числі потребуючих	2.57 *	2.45	2.55
Ті, хто досягнув успіху	2.65	2.59	2.65

*- $p \leq 0.05$; ** - $p \leq 0.01$

(таблиця наводиться з виступу О.Стегнія на конференції
 "Соціальний час і простір: цінності, ідентичності,
 толерантність" у м.Києві, 1-2 лютого 2007 р.)

Схема 2

Структура національної ідентичності угорців

(Джерело: West B. Segments of Self and Other: The Magyar Hungarian Case. National Identities. 2000. V.2 . №1. P.51.)

Таблиця 5

“Що, на вашу думку, визначає етнічну належність людини?”

Етнічні спільноти (%)	релігія	мова	зовнішність	територія прожив.	нац-сть батьків	запис у паспорті	псих.особливості
Росіяни	31	80	11	27	51	17	14
Євреї	39	29	7	12	73	17	27
Білоруси	11	49	7	23	63	27	17
Молдаване	12	84	20	29	39	9	24
Болгари	10	85	30	18	44	5	13
Поляки	78	73	-	10	62	5	23
Угорці	57	93	3	28	23	44	7
Румуни	44	88	13	36	50	4	5
Кримські татари	52	65	50	41	56	-	14

(Джерело: Соціокультурні ідентичності та практики. Під ред. А.Ручки. К., 2002. С.206)

Таблиця 6

Ієрархія ознак національної ідентичності українців і росіян

Ознаки національної ідентичності	Середній бал		
	Українці n-1448	Росіяни n- 311	Разом n-1800
Відчувати відповідальність за Україну	1.56*	1.72	1.59
Почувати себе українцем	1.53**	1.86	1.61
Поважати українські закони і політичний устрій	1.66	1.77	1.68
Знати українську мову	1.66 **	2.16	1.76
Мати українське громадянство	1.72 **	2.03	1.78
Прожити в Україні більшу частину свого життя	1.80 **	2.08	1.85
Бути за національністю українцем	1.86 **	2.52	2.00
Народитися в Україні	2.00 **	2.50	2.11
Бути віруючим християнином	2.14 **	2.35	2.19

*- $p \leq 0.05$; ** - $p \leq 0.01$

(Таблиця з виступу О.Стегнія на конференції “Соціальний час і простір: цінності, ідентичності, толерантність” у м.Києві, 1-2 лютого 2007 р.)

Тема 6: Лекція-дискусія. Типологія етнічних процесів. Міжкультурна взаємодія етнічних спільнот. Етнічна маргіналізація та стигматизація. Етнічні конфлікти.

Заняття 8.

У процесах міжнаціональної взаємодії виділяються два рівні: 1) інституційний (наприклад, відносини між урядовими структурами України і кримсько-татарським меджлисом), 2) міжгруповий чи міжособистісний.

В етносоціології при вивченні міжнаціональних відносин в центрі уваги часто є поведінка індивідів у ситуаціях міжнаціональної взаємодії, а також міжкультурна взаємодія етнічних і національних спільнот. Ю.Арутюнян та Л.Дробіжева ділять процес міжкультурної взаємодії на 4 типи (за глибиною проникнення).

Асиміляція – це процес, що призводить до ототожнення себе з іншою групою, який супроводжується поступовою втратою елементів власної культури і набуттям культури іншого народу. Асиміляція зачіпає ідентифікаційне ядро групи і спричиняється до розчинення самостійного етносу, його частин чи окремих індивідів у середовищі іншого народу. При цьому індивід чи група, що асимілюється, поступово втрачає свою мову, традиції, етнічну/національну ідентичність тощо, переймаючи етнокультурні компоненти іншого етносу чи нації. Нерідко процес асиміляції може супроводжуватися також зміною релігії чи конфесійної приналежності.

Акультурація – це процес взаємодії культур, наслідком якої є сприйняття однією з культур (частіше тією, що менш розвинена - реципієнтська спільнота) елементів іншої (донорська спільнота). Важливо, що у процесі акультурації індивіди можуть засвоїти досить широкий набір культурних, мовних чи інших елементів певної групи, але при цьому

продовжувати ідентифікувати себе з власною. Ще один можливий результат подібної взаємодії – це виникнення нових культурних явищ. Сучасні дослідники наголошують на присутності владних відносин у подібних процесах міжкультурної взаємодії, коли домінантна спільнота здійснює тиск на підлеглу спільноту з метою “витискання” певних “небажаних” елементів і одночасно сама вільно обирає ті культурні складові, які запозичуються до власної культури. Наприклад, сучасні дослідження мультикультурних суспільств демонструють, що у цих спільнотах також діють обмеження на культурні прояви своєї етнічної інакшості у межах більшої національної спільноти. Деякі форми культурної взаємодії (такі, наприклад, як національна кухня чи національні пісні) заохочуються, натомість інші – обмежуються. Цей процес С.Божич-Врбанчич називає “поїдання чи споживання іншого”. В сучасних мультикультурних суспільствах процес “поїдання іншого” тісно пов’язаний з конс’юмеристськими практиками, коли процес опанування чужою культурою зводиться до відвідин відповідного ресторану національної їжі та придбання національних сувенірів.

Кооперація – культурна взаємодія, яка передбачає встановлення рівних відносин культурного обміну між домінантною групою і національною меншиною.

Культурний ізоляціонізм – це тип взаємодії, характерний для конфліктних відносин, який включає вибудовування етнокультурної дистанції та обмеження культурних контактів.

Ю.Бромлей пропонує іншу типологію етнічних процесів, які він поділяє на етнорволюційні (такі, що не впливають на існування етносу) і етнотрансформаційні (зникнення етносу або виникнення на його основі інших етносів). Етнорволюційні процеси характеризуються об’єднувчими тенденціями (внутрішньо консолідаційні процеси - згладжування культурних

відмінностей субетнічних груп та процеси міжетнічної консолідації - злиття чи об'єднання споріднених етносів чи субетносів або етнографічних груп у єдиний етнос; інтеграційні процеси - взаємодія етносів, різних за своїми мовними, культурними та етнічними параметрами, внаслідок чого у них з'являється ряд спільних рис, у тому числі спільна етнічна ідентичність; асиміляційні процеси - розчинення представників одного етносу і середовищі іншого), а етнотрансформаційні - процесами роз'єднання (етнічна міксація / амальгамація - при взаємодії неспоріднених етносів виникає новий етнос; етнічна парціяція - розпад колись єдиного етносу на окремі частини, що не завжди повністю ототожнюють себе із старим етносом; етнічна сепарація - перетворення відокремленої частини на самостійний етнос; якщо вона не стала самостійним етносом, а набула ознак етнічної групи, то відбувся процес етнічної дисперсіяції).

Ще однією формою взаємодії між представниками різних етносів чи націй є міжнаціональні шлюби.

Міжнаціональні конфлікти. Типологія.

Міжнаціональна взаємодія на груповому чи індивідуальному рівні може також спричинитися до міжнаціональних чи міжетнічних конфліктів. Провести класифікацію міжетнічних та міжнаціональних конфліктів за однією ознакою неможливо через складність самого об'єкта конфлікту і причин, що приводять до міжетнічного чи міжнаціонального зіткнення. Цілком обґрунтованою є спроба поєднання різних основ для типологічної характеристики цього роду конфліктів. Конфлікти можуть класифікуватися за ступенем інтенсивності; за характером дій сторін, які конфліктують; за змістом конфліктів та цілями, що їх ставить перед собою сторона, яка має певні претензії і висуває їх до іншої сторони. Відповідно одна з класифікацій виокремлює такі види міжетнічних конфліктів: конфлікт стереотипів, конфлікт

ідей і конфлікт дій. Сучасні соціокультурні теорії наголошують на ролі культурних чинників у міжнаціональних конфліктах. Для представників дискурс-аналізу міжнаціональні конфлікти - це в першу чергу боротьба дискурсів за домінуючу позицію у полі дискурсивності і встановлення "режиму правди". Інші дослідники звертають увагу на протиріччя, які виникають між сучасними глобалізаційними процесами і локальною чи національною дійсністю, які у свою чергу провокують посилення міжнаціональної напруги та конфлікти.

Етнічна маргіналізація та стигматизація.

Етнічна чи етнокультурна маргіналізація - це стан індивіда (чи групи), який перебуває в проміжному стані (між двох етносів) у системі етнічних відносин. Етнічна маргіналізація може бути об'єктивною і суб'єктивною. Об'єктивна є наслідком того, що особа одночасно належить до двох етнічних/ національних груп (вихідці з етнічно змішаних родин, деякі представники національних меншин чи діаспорних груп). Об'єктивне місце особи в системі етнічних зв'язків породжує її суб'єктивний стан, але не є його обов'язковим наслідком. Суб'єктивна етнічна маргіналізація виникає в ситуації, коли етнічні групи, до яких належить індивід, формують взаємовиключні ідентичності, а їх основні системи цінностей є несумісними та антагоністичними, або в ситуації, коли одна з етнічних груп є носієм соціально низького статусу або стигми. Етнічно маргіналізовані індивіди чи групи є носіями амбівалентної системи цінностей, які часто є нестійкими.

Ще більш критичною є ситуація з етнічно стигматизованими спільнотами. Е.Гофман визначає "стигму" як рису, що демонструє якусь ганебну характеристику індивіда, причому характер цієї риси чи якості визначається не самою якістю, а ставленням до неї. Якість, що стигматизує один тип індивідів, може лише підтверджувати нормальність іншого. Отже стигма - це особливий вид відносин між рисою чи властивістю та стереотипом. Відповідно індивід або перебуває в

очікуванні ганебної для нього ситуації, або вже її досвідчив. Е.Гофман виділяє три типи стигми: фізична (тілесні каліцтва чи відхилення), стигма через недоліки індивідуального характеру (слабка воля, неконтрольовані пристрасті тощо) і родова стигма через расове чи національне походження, релігійну приналежність. Отже можлива стигматизація груп за етнічною чи національною ознакою (наприклад, рома на території України). Стигматизація певної групи спричиняється до застосовування щодо неї різних дискримінаційних практик, що призводить до погіршення життєвих шансів її членів. Стигматизація часто призводить до формування певної ідеології, покликаної обґрунтувати “неповноцінність” стигматизованої групи та виправдати негативну поведінку стосовно неї. Опинившись у подібній ситуації, група з часом починає формувати власну контр-культуру, яка пізніше істотно ускладнює подолання цього явища.

Групове дослідження **“Програма подолання етнічної маргіналізації та стигматизації”** (див. Додаток 2).

Рекомендована література

Обов'язкова література

Арутюнян Ю.В., Дробижева Л.И. *Этносоциология: Учебное пособие для вузов*. Москва, 1998. С.130-152, 229-247.

Шульга М. *Этническая самоидентификация личности*. Киев, 1996. С. 144-162 (*електронна читанка*).

Гоффман, Ирвин. Стигма: заметки об управлении испорченой идентичностью // *Социологический форум*. 2000. №3-4; www.sociology.ru/forum/mazagin/20011-4.html, 2001. №1-4. www.sociology.ru/forum/mazagin/20003-4.html (*електронна читанка*).

Додаткова література

Арбеніна В.Л. *Етносоціологія. Навчальний посібник*. Харків, 2007. С.102-170.

Павленко В.М., Таглін С.О. *Етнопсихологія. Навчальний посібник*. Київ, 1999. С.99-102 (*електронна читанка*).

Римаренко С. Моделювання державної етнополітики в Україні // *Розвиток України в регіональній перспективі*. Київ, 2002. С.260-267.

Рудницька Н.М. *Етнічні спільноти в Україні: тенденції соціальних змін*. Київ, 1998.

Садохин А.П. *Этнология*. Москва, 2001. С.205-218, 225-242.

Сикевич З.В. *Социология и психология национальных отношений. Учебное пособие*. Санкт-Петербург, 1999. С.34-49.

Філіпова О. Діяльність національно-культурних товариств: етнічна консолідація, націєбудівництво та формування соціальної солідарності в Україні (за матеріалами соціологічного дослідження в м. Харкові // *Розвиток України в регіональній перспективі*. Київ, 2002. С.250-260.

Шульга М. Національна та політична маргіналізація за умов системної кризи // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2002. №1. С.5-10.

Nowicka E. *Swoi i Obcy*. Kraków, 1991.

Запитання і завдання

- Придумайте кілька прикладів різних видів етнокультурної взаємодії (асиміляції, акультурації, кооперації, етнокультурного ізоляціонізму, інших).
- Наведіть приклади різних типів міжнаціональних конфліктів. Як, на Вашу думку, їх можна подолати?
- Чим відрізняється етнокультурна маргіналізація від етнічної чи національної стигматизації?

Тема 7: Лекція-дискусія. Етнічні стереотипи і упередження: теорії та методи дослідження.

Заняття 9.

Початок наукового осмислення такого соціального явища, як стереотип, поклав у 1922 р. американський журналіст В.Ліппманн. У своїй книзі "Суспільна думка" він запровадив термін "соціальний стереотип", під яким розумів певні впорядковані, схематичні, культурно детерміновані картини світу в головах людей, що економлять їх зусилля у сприйнятті різних соціальних об'єктів і явищ.

Етнічні/національні стереотипи є важливою складовою національної ідентичності будь-якого народу. Етнічні стереотипи - це усталені, тривкі, колективні переконання про особисті характеристики, переважно персональні риси, але також і поведінкові типи, притаманні певній етнічній/національній спільноті. Згідно з твердженням Г.Олпорта, стереотипи виникають у процесі класифікації (категоризації) нами світу. Відповідно вони демонструють тенденцію до спрощення інформації, яку ми отримуємо ззовні. Стереотипи є когнітивним механізмом, що робить "видимими" кордони між власною групою ("in-group") та іншими групами ("out-groups") шляхом перебільшення розбіжностей між своєю та чужими етнічними спільнотами, з одного боку, й мінімізації відмінностей всередині власної спільноти - з іншого. Стереотип завжди функціонує у контексті бінарного протиставлення "ми" - "вони". Відображаючи прагнення людей до позитивної етнокультурної ідентичності, етнічний стереотип відіграє важливу соціальну роль як фактор консолідації та фіксації етнічної групи він покликаний дати членам "своєї" спільноти ілюзію власного позитивного образу. Схожий образ власної спільноти, що формується переважно з позитивних рис.

прийнято називати автостереотипом, а образ іншої групи - гетеростереотипом.

Етнічні упередження - це поглиблення тенденції до перебільшення розбіжностей між власною та іншими етнічними групами з одночасною мінімізацією відмінностей всередині власної групи.

Основні теорії походження стереотипів.

У дослідженні стереотипів існує два основних напрямки: соціально-психологічний і соціокультурний. Представники соціально-психологічного напрямку зосереджують свою увагу на психологічних механізмах формування стереотипів, розглядають стереотипи як елемент когнітивного процесу сприйняття, вивчають їх роль у формуванні групових кордонів та міжгрупової взаємодії. Класичний експеримент Г.Тайфеля демонструє, як поділ людей на групи автоматично спричиняється до їх стереотипізації через процеси категоризації та диференціації (див. Схема 3).

Однією з найраніших теорій пояснення стереотипів є теорія "раціонального зерна". Вважалося, що стереотипи є похідними від окремих аспектів соціальної реальності. Це не означає, що стереотипи дають акуратну і повноцінну картину групи, однак вони вловлюють якусь рису, властиву певній спільноті, виокремлюють її й роблять видимою. Основна критика даної теорії полягала в тому, що ми часто є носіями стереотипів щодо груп, з якими ніколи не стикалися.

Теорія "ілюзорної кореляції" наголошує на тому, що явища чи речі, які зустрічаються часто, є менш "помітними". Натомість рідкісні явища чи риси привертають диспропорційно більше нашої уваги, краще запам'ятовуються, створюють ефект

більшої присутності. На основі такої “ілюзорної кореляції” і виникають стереотипи.

Відповідно до теорії “базової помилкової атрибуції” (“ultimate attribution error”) індивіди (або групи) схильні пояснювати причини власної позитивної поведінки сталими внутрішніми факторами (як одвічно властивими), а причини власної негативної поведінки – зовнішніми тимчасовими факторами. Натомість коли йдеться про чужинця чи чужу групу, то ситуація стає оберненою. Причини позитивної поведінки пояснюються як зовнішні та тимчасові, а негативної поведінки – як внутрішньогрупові й сталі.

Сучасні соціопсихологічні розвідки вже вийшли поза рамки класичних досліджень, покликаних за допомогою респондентів створити списки з позитивних і негативних рис, властивих тій чи іншій спільноті. Нові напрацювання ставлять питання про особливості активації стереотипів під час переходу з індивідуального рівня на груповий чи міжгруповий, фактори, що актуалізують перехід стереотипів із когнітивної та емоційної сфери у діяльнісну, механізми заміщення негативних стереотипів позитивними тощо.

Згідно з соціокультурною теорією формування стереотипів, останні є глибоко вкоріненими у культурі, в якій особа живе і зростає; вони формуються, репродукуються і передаються всіма можливими соціокультурними шляхами: через соціалізацію в сім’ї та школі, культурні традиції, спілкування з друзями, постійні зустрічі з образами чи сюжетами, представленими у книжках, газетах, на телебаченні тощо. Отже, постає питання про можливість впливу на ці процеси для заміщення негативних стереотипів позитивними.

Методи дослідження стереотипів.

Перший метод дослідження стереотипів було розроблено Катцем і Брейлі (Katz and Braly) у 1933 р. Дослідники попередньо склали перелік з 84 рис, властивих національним спільнотам. Після цього студентам було запропоновано вибрати найбільш характерні риси для 10 національностей.

Пізніше цей метод було трансформовано у “метод довільних портретів” – коли респонденти самі визначають риси, властиві певним групам. Число рис, які називають респонденти, може бути обмеженим або довільним (це залежить від мети дослідження). Недосконалість згаданого методу полягає в тому, що простий перелік рис не дозволяє визначити, якою мірою та чи інша риса властива зазначеній спільноті (якщо група Х лінива і група У лінива, то чи означає це, що вони однаково ліниві?). Як наслідок, ми не маємо можливості порівнювати риси, притаманні різним спільнотам. Відтак було запропоновано модифікувати метод. Вводилася шкала для вимірювання ступеня присутності певної риси у тієї чи іншої національної спільноти (див. Таблиця 7). Перелік рис визначався самим дослідником.

Гарднер і Тейлор запропонували інший метод, який отримав назву “стереотипний диференціал”. Перелік рис, характерних різним національним спільнотам, формується у вигляді парних прикметників (лінивий-працьовитий) і накладається на біполярну шкалу семантичного диференціалу Осгуда (Таблиця 8). Стереотип фіксується, коли показник на шкалі відхиляється у будь-який бік від нейтрального середнього значення.

Таблиця 7

Відзначте в запропонованому нижче списку рис характеру ті риси, які є найбільш притаманними ... (угорцям, українцям):

Риси	трохи					сильно	
	1	2	3	4	5		
Раді допомогти	1	2	3	4	5		
Ліниві	1	2	3	4	5		
Жорстокі	1	2	3	4	5		
Розпусні	1	2	3	4	5		
Амбіційні	1	2	3	4	5		
Чесні	1	2	3	4	5		
Інтелігентні	1	2	3	4	5		
Горді	1	2	3	4	5		
Толерантні	1	2	3	4	5		
Релігійні	1	2	3	4	5		
Дружелюбні	1	2	3	4	5		
Егоїстичні	1	2	3	4	5		
Наполегливі	1	2	3	4	5		
Конкурентно-здатні	1	2	3	4	5		
Агресивні	1	2	3	4	5		
Індивідуалісти	1	2	3	4	5		
Працелюбні	1	2	3	4	5		
Дипломатичні	1	2	3	4	5		
Інше.....	1	2	3	4	5		

Таблиця 8

Відзначте, якою мірою риси із запропонованого нижче списку притаманні ... (угорцям, українцям):

Працьовиті	1	2	3	4	5	6	7	Ліниві
Лагідні	1	2	3	4	5	6	7	Агресивні
Чесні	1	2	3	4	5	6	7	Зрадливі
Гуманні	1	2	3	4	5	6	7	Жорстокі
Альтруїстичні	1	2	3	4	5	6	7	Егоїстичні

Російська дослідниця Г.Кцюєва запропонувала свою модифікацію методу семантичного диференціалу, яку назвала “діагностичний тест відносин”. Запропонований нею метод дозволяє глибше дослідити емоційно-ціннісну складову етнічних стереотипів, дає змогу виміряти такі їх параметри, як амбівалентність, вираженість і спрямованість. Замість формування шкал, які базуються на крайніх полярних рисах, береться лише негативна половина, а на протилежному кінці шкали розташовується риса, яка репрезентує “золоту середину” (“уважні” - “байдужі”). За таким принципом було сформовано 20 шкал. На відміну від семантичного диференціалу, ці пари розташовуються не у вигляді бінарних шкал, а у вигляді хаотично розкиданих рис (Таблиця 9).

Таблиця 9

БЛАНК ДТВ

Дипло- матичні	веселі	Докуч- ливі	Легко- важні	горді	Това- риські	Зарозу- мілі	Лице-мірні
люб'язні	Темпера- ментні	безвольні	запальні	дотепні	лагідні	Сарка- стичні	Підлес-ливі
Ошад- ливі	Арти- стичні	уперті	манірні	Вина- хідливі	Напо- легливі	хитрі	жадібні
уважні	вразливі	исобачні	нервові	активні	сміливі	Агре- сивні	докучливі
Прямо- лінійні	Стрима- ні	Педан- тині	байдужі	Обереж- ні	охайні	лякливі	нетактовні

(Джерело: Павленко В., Таглін С. *Етнопсихологія*. Київ, 1999. С.166-167.)

У кожному ряді міститься 4 шкали. Полюси шкал відповідають таким порядковим номерам слів у рядку: перша (1, 8), друга (2, 4), третя (3, 6), четверта (5, 7).

+	+	-	-	+	+	-	-
+	+	-	-	+	+	-	-
+	+	-	-	+	+	-	-
+	+	-	-	+	+	-	-
+	+	-	-	+	+	-	-

Респондентам пропонується оцінити притаманність характеристики за семибальною шкалою (де 7 – це найвищий прояв риси) стосовно таких об'єктів, як “Я”, “ідеальний тип”, “типові ... (українці, угорці)”.

Подальше вдосконалення методів дослідження етнічних стереотипів призвело до створення методу “діагностичної пропорції або діагностичного коефіцієнту”, авторами якого були МакКаулей і Стіт. Діагностичний коефіцієнт – це

ймовірність того, що індивід є носієм певної риси, виходячи з його/її приналежності до певної національної групи, поділена на ймовірність того, що ця особа є носієм цієї риси незалежно від групової приналежності. Для цього до запитальника додається ще одне питання: “Якою мірою перераховані нижче риси є властивими людям взагалі?”

Недолік всіх перерахованих вище методів полягає в тому, що їх автори фокусуються на інформаційно-емоційних компонентах ідентичності, однак не дають жодного знання про поведінку індивідів, які є носіями цих етнічних стереотипів. Адже може виникнути ситуація, коли людина є носієм негативних етнічних стереотипів, але це ніяк не проявляється на її щоденній поведінці чи процесі інтеракції з іншими групами. Крім того, ми фіксуємо наявність стереотипу, але нічого не можемо сказати про шляхи його формування. Для вирішення першої проблеми застосовується “метод репертуарних ґрат” Дж.Келлі або його модифікації. Залежно від завдань дослідження автори самі конструюють (наприклад, через пілотажне дослідження чи фокус-групову дискусію) необхідні конструкти або пропонують це зробити респондентам. Л.Алієва у своєму дослідженні запропонувала модифікацію методу, яка отримала назву “методика множинної ідентифікації”. Її модифікація полягала у тому, що зіставлення рольових позицій робилося не через набір конструктів-характеристик, а через набір описів вчинків, що дозволило ближче підійти до дослідження саме діяльнісної компоненти ідентичності (у цьому випадку – етнічної і гендерної) та ролі, яку відіграють у ній стереотипи. Було складено набір з 90 описів типових вчинків, що репрезентують діяльність у різних сферах і життєвих ситуаціях. Далі респондентам було задано 12 рольових позицій: я сама, моя мати, мій ідеал жінки, ідеал жінки, типова жінка, росіянка, естонка, жінка 40 років назад тощо.

Вірогідність кожного вчинку оцінювалася за шестибальною шкалою (0 – 5) для кожної з рольових позицій.

Для дослідження соціокультурних факторів творення і відтворення етнічних стереотипів у соціумі, їх ролі у формуванні символічних групових кордонів та механізмів міжгрупової взаємодії можемо застосовувати набір традиційних соціологічних методів дослідження. Зокрема, це методи з арсеналу якісної соціології: контент- чи дискурс- аналіз ЗМІ, підручників, партійних програм, виступів політичних діячів, бюрократичних документів; глибинні інтерв'ю, що дозволять прослідкувати циркуляцію стереотипів у родинному середовищі, їх вплив на соціалізацію молодого покоління; фокус-групові дослідження представників різних національностей тощо.

Рекомендована література

Обов'язкова література

- Кцюева Г.У. Методы исследования этнических стереотипов // *Социальная психология и общественная практика*. Под ред. Шорохова Е.В., Левковича В.П. Москва, 1985. С.225-231 (електронна читанка).
- Кцюева Г.У. Опыт эмпирического исследования этнических стереотипов // *Психологический журнал*. 1986. Т.7 (2). С.41-50.
- Середа В. Вплив польських та українських шкільних підручників з історії на формування польсько-українських етнічних стереотипів // *Вісник львівського університету*. Вип.35-36. Львів, 2000. С.387-399 (електронна читанка).
- West B.A. Segments of Self and Other: the Magyar Hungarian Case // *National Identities*. 2000. Vol.2. №1. P.49-64.

Додаткова література

- Ручка А. “Свої” і “чужі” в багатоскладовому суспільстві // *Соціокультурні ідентичності та практики*. Київ, 2002. С.142-156.
- Павленко В.М., Таглін С.О. *Етнопсихологія. Навчальний посібник*. Київ, 1999. С.166-169.
- Трусов В.П. Этнические стереотипы // *Этническая психология* / Под ред. Просвиррова В.Д. Москва, 1984. С.3-20.
- Филипов А.С., Трусов В.П. Этнические стереотипы // *Этнические стереотипы поведения* / Под ред. Байбурина А.К. Ленинград, 1985. С.3-19.
- Яковенко Н. Образ поляка в українській історичній белетристиці // *Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*. Київ: Либідь, 1993.
- Христофорова О. Национальные стереотипы коммуникативного поведения и их влияние на межэтнические взаимодействия // *Язык и этнический конфликт* / Под ред. Б.Олкотт. Москва, 2001.
- Benedyktowicz Z. Stereotyp – Obraz – Symbol. O Możliwościach Nowego Społżenia na Stereotyp // *Prace Etnograficzne. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego*. Kraków, 1988. S.7-34.
- Awdiejew A. Stereotypy w Języku Mówionym // *Prace Etnograficzne. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego*. Z.24. Warszawa – Kraków, 1988. S.34-37.
- Bokszański Z. Stereotypy a Potoczne Wyobrażenia Narodów i Grup etnicznych // *Kultura i Społeczeństwo*. 1994. T.38. №2. S.53-69.
- Chlewiński Z. Stereotypy: Struktura, Funkcje, Geneza. Analiza Interdyscyplinarna // *Kolokwia Psychologiczne. Stereotypy i uprzedzenia* / Pod red. Z.Chlewińskiego. Warszawa, 1992, T.1. S.7-28.
- Kłoskowska A. Stereotypy a Rzeczywistość Narodowej Identyfikacji i Przyswojenia Kultury // *Kultura i Społeczeństwo*. 1993. T.37. №4. S.35-53.
- Kubjak H. Wartość Eksplanacyjna Kategorii “Charakter Narodowy” // *Przegląd Polonijny*. 1994. №73. S.5-50.
- Leyens J.-P. *Stereotypes and Social Cognition*. London, 1994.

Mirga A. Stereotype as a Model of "One's Own" and "Stranger". Theoretical Remarks on Ethnic Stereotype // *Ethnologia Polona*. 1986. V.12. P.95-108.

Sosnowska D. Stereotyp Ukrainy i Ukraińca w Literaturze Polskiej // *Narody i Stereotypy* / Pod.red. Terezy W. Krakow, 1995. S.125-132.

Spears R., Oakes J. P. *The Social Psychology of Stereotyping and GroupLife*. Oxford (UK) – Cambridge (USA): Blackwell, 1997.

Walas T. *Narody i Stereotypy*. Kraków, 1995.

Zęmba A. Ukraińcy w Oczach Polaków (wiek XX) // *Dzieje Najnowsze*. 1995. R.27. № 2. S.95-104.

Запитання і завдання

- Проаналізуйте на вибір: підручники з історії України, промови будь-якої публічної особи, кілька номерів будь-якої газети чи журналу, рекламну продукцію, TV- та відео-продукцію, кілька Інтернет-сторінок щодо наявних у них етнічних стереотипів і упереджень.

Схема 3

Бланки експерименту Г.Тайфеля

У таблиці подаються встановлені розцінки для оплати ...

На одного члена групи X	10	11	12	13	14	15	16
На одного члена групи Y	7	9	11	13	15	17	19

Запишіть у порожні клітини визначену Вами оплату

Оплата для одного члена групи X	
Оплата для одного члена групи Y	

Тема 8: Лекція-дискусія. Соціальна та етносоціальна дистанція. Шкала соціальної дистанції Богардуса.

Заняття 10.

Один з основних напрямів етносоціологічних досліджень зосереджується на аналізі механізмів міжгрупової взаємодії, яка полягає у вивченні особливостей позиціонування респондентами себе (своїєї групи) та інших груп в уявному соціальному просторі. Соціальна дистанція – це ступінь відчутної відмінності власної соціальної групи від іншої/інших, залучених у процес взаємодії. Концепція соціальної дистанції використовує порівняльні описи психологічної близькості.

Етносоціальна дистанція — уявне ієрархічне розташування етнічних груп у системі міжетнічних стосунків на основі певних маркерів і критеріїв (наприклад, етнічне походження, громадянство, різниця у рівні розвитку, культурні відмінності, етнічні звичаї, традиції). Етносоціальна та етнокультурна дистанції виявляються передовсім у процесі міжетнічного спілкування, але можуть бути наслідком дискурсивного конструювання. Часто найбільша етносоціальна дистанція проявляється стосовно тих етнічних груп чи націй, з якими ця група ніколи не стикалася або мала мінімальний контакт (наприклад, африканські народи в Україні). Надмірна акцентуація відмінностей у культурі одного етносу чи нації від інших може сприяти формуванню ксенофобії та етнічної стигматизації.

Один з найвідоміших методів дослідження соціальної дистанції називається "шкала Богардуса" (1924). Її автор – американський вчений Е.Богардус. Він використав ідею Р.Парка про необхідність створення окремого методу емпіричного дослідження соціальної дистанції.

Шкала соціальної дистанції Богардуса дозволяє вимірювати психологічну готовність до зближення чи

відкидання людей іншої національності, незалежно від їхніх особистих рис та вдачі. Вчений концептуалізував соціальний простір і соціальні дистанції у ньому як рівновіддалені радіальні кола, у центрі яких знаходиться сам індивід (див. Рис. 2). Ця схема є подібною, за суттю, до концептуалізації соціального простору міста, здійсненої іншим представником Чиказької школи – Е.Берджесом у його теорії концентричних міських зон.

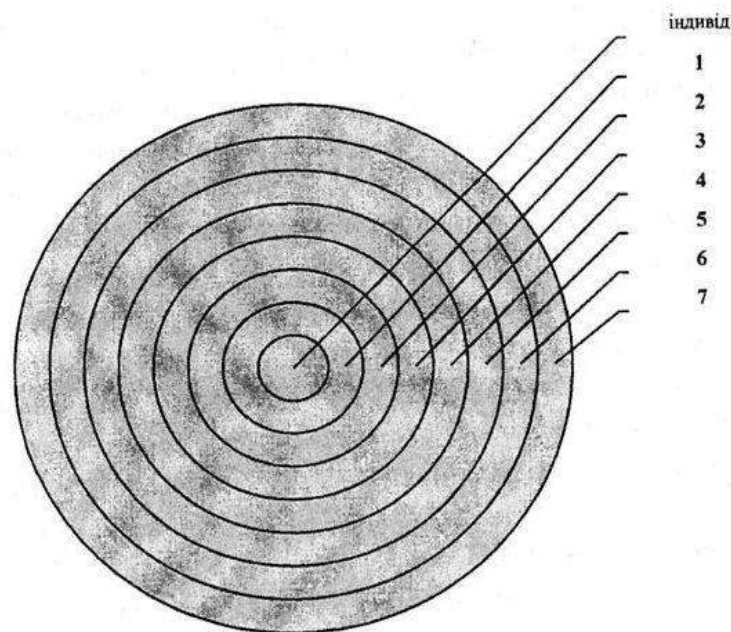

Рис. 2

Визначені радіальні кола представляються як рівновіддалені відстані і трансформуються у семибальну шкалу, де 1 – це “сім’я/родина”, 2 – “друзі”, 3 – “сусіди/район проживання”, 4 – “колеги по роботі”, 5 – “мешканці країни”, 6 – “туристи, що відвідують країну”, а 7 – “обмеження в’їзду

в країну”. Згодом в анкеті запитання формулюється наступним чином: “Чи погоджуєтесь Ви допустити ... (далі йде почерговий перелік представників іншої національності) в якості “члена родини”, “друга”, “сусіда”, “колеги”, “мешканця країни”, “тільки як туриста”, “взагалі не пускав би у свою країну” (див. Таблицю 10). Шкала Богардуса дозволяє визначити ту дистанцію у соціальних контактах, котру людина бажає зберігати між собою та представниками цієї етнічної групи. Перші шість варіантів указують на бажану міру близькості взаємин, а сьомий має на увазі настанову респондента цілковито уникнути будь-яких контактів із представниками тієї чи тієї національності.

Таблиця 10

Чи погоджуєтесь Ви допустити ... в якості:

	німців	українців	росіян
членів родини			
близьких друзів			
сусідів			
колег по роботі			
мешканців України			
туристів в Україну			
взагалі не допускав би в Україну			

Серед українських соціологів, які використовували шкалу Богардуса у своїх дослідженнях, слід відзначити Н.Паніну. Вчена не тільки адаптувала цей метод до українських реалій, але й неодноразово апробувала його у рамках українського

соціального моніторингу, опублікувала низку статей з аналізом результатів (див. Таблицю 11).

Серед основних критичних зауважень, які стосуються методики Богардуса, можемо назвати наступні.

- Уявна соціальна відстань не дорівнює числовому її виразу у вигляді шкали. На шкалі всі відрізки є однаковими, натомість у соціумі уявна відстань між індивідом і родиною (0-1) та між родиною і друзями (1-2) може бути дуже різною.
- Шкала Богардуса не враховує соціокультурну специфіку різних суспільств. Виникають труднощі з “перекладом” позицій шкали. Наприклад, позиція 3 в оригіналі звучить як “neighborhood” – термін, актуальний для американських міст, але який зовсім не відповідає українським реаліям. Відповідно постає питання добору відповідника; в Україні його перекладають як “сусіди”.
- Запропонована Богардусом низка категорій - кроків шкали соціальної дистанції може по-різному спрацьовувати у різних суспільствах. Наприклад, для особи, що мешкає в сучасному мегаполісі, сусіди можуть репрезентувати більш віддалене коло соціальної дистанції, ніж колеги по роботі, бо він/вона своїх сусідів ніколи не бачить. Натомість в аграрній спільноті сусіди можуть сприйматися майже нарівні з родиною.
- Шкала Богардуса не враховує соціокультурну специфіку респондентів.
- Хоча шкала Богардуса називається шкалою соціальної дистанції, вважається, що вона вимірює саме етносоціальну дистанцію, оскільки ми запитуємо респондентів про представників інших етнічних чи національних спільнот. Однак на вимірювану етносоціальну дистанцію можуть також накладатися інші параметри відчуження, як-от релігійна дистанція, соціально-класова чи расова (наприклад, особа X не хоче прийняти поляка у родину не тому, що він поляк, а

тому, що він з католицької Європи, а наш респондент – православний).

Для вивчення етнічної складової соціального дистанціювання соціологи звертаються також до різних соціометричних методик. Одну з таких методик показано на Рисунок 3.

Будь ласка, намалюйте сітку своїх знайомих і родинних зв'язків (позначте їх національність)

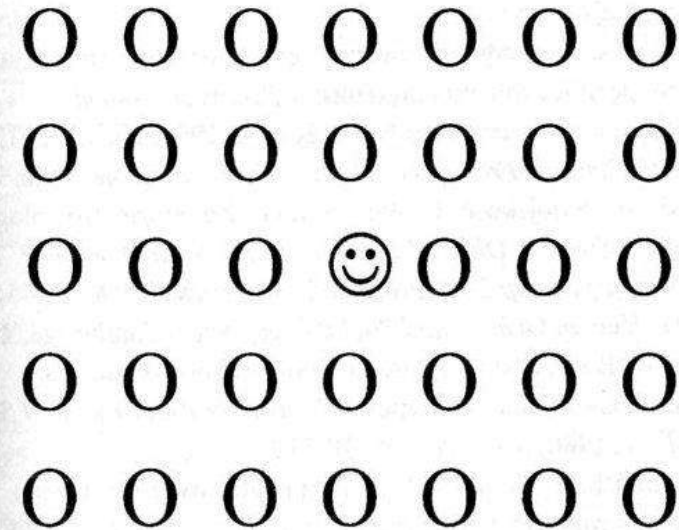

Рис. 3

Дослідження соціальної та етносоціальної дистанції (зокрема із застосуванням шкали Богардуса), дозволяють вивчати такі явища, як національна упередженість і ксенофобія (боязнь чи неприязнь щодо іноземців і чужинців), прогнозувати їх розвиток, виявляти фактори, які впливають на їх формування та посилення.

Рекомендована література

Обов'язкова література

Паніна Н. Національна толерантність, національний ізоляціонізм та ксенофобія в Україні // *Україна 2002. Моніторинг соціальних змін*. Київ, 2002. С.445-459.
Паніна Н. Неподолана дистанція // *Критика*. 2003. №7-8. (електронна читанка).

Jasińska-Kania A. Stereotypy i Dystanse Społeczne: Wprowadzenie // *Bliscy i Dalicy*. T.2. / Pod red. Jasińskiej-Kani A. Uniwersytet Warszawski. Instytut Sociologii. Warszawa, 1992. S.5-10.

Додаткова література

Келберг А.А. Ксенофобия как социально-психологический феномен (опыт теоретической экспликации) // *Вестник Санкт-Петербургского университета*. Серия 6. 1996. Вып.2. №13. С.46-58.
Donnan H. *Borders: Frontiers of Identity, Nation and State*. Oxford, 1999.
Nowicka E. Swojskość i Obcość Jako Kategorie Sociologicznej Analizy // *Swoi i Obcy. Studia nad Postawami Wobec Innych Narodów, Ras i Grup Etnicznych*. T.1. Warszawa, 1990. S.5-55.
Tajfel H. *Human Groups and Social Categories*. Cambridge, 1981.
Triandis H. Race, Social Class, Religion and Nationality as Determinants of Social Dystance // *Journal of Abnormal and Social Psychology*. 1960. V.61. №1. P.110-118.
Wnuk-Lipińska E. Poczucie Dystansu Kulturowego Wobec Narodów Europejskich // *Kultura i Społeczeństwo*. 1992. T.36. №3. S.107-116.

Запитання і завдання

- Проаналізуйте запропоновані Вам статті та проекти, де застосовувалася Шкала соціальної дистанції Богардуса. У чому, на Вашу думку, полягають основні переваги та недоліки використання цієї методики?
- Таблиця 11 демонструє результати моніторингу показників національної дистанційованості населення України за 1992-2005 рр. Які Ви бачите основні тенденції? Прокоментуйте.

Таблиця 11

Результати моніторингу показників національної дистанційованості населення України

Національна дистанційованість населення України від...	Індекс національної дистанційованості (шкала: 1-7 балів)									
	1992	1994	1996	1998	1999	2000	2001	2002	2004	2005
	N = 1800	N = 1807	N = 1800	N = 1810	N = 1810	N = 1810	N = 1800	N = 1799	N = 1800	N = 1800
Американців*	4,3	4,4	4,6	4,7	4,8	4,8	4,9	5,4	5,5	5,4
Арабів	5,4	-	-	-	-	-	-	6,1	6,1	6,0
Афганців	-	-	-	-	-	-	-	6,2	6,2	6,1
Білорусів*	2,9	2,7	2,6	2,5	2,4	2,8	2,7	4,2	4,1	3,9
Грузин*	5,3	4,9	5,0	5,1	5,0	5,4	5,3	5,4	5,5	5,4
Євреїв*	4,2	3,8	3,8	3,9	3,8	3,9	3,9	5,1	5,1	5,0
Китайців	-	-	-	-	-	-	-	5,9	5,9	5,8
Кримських татар*	5,1	4,6	4,8	4,8	4,9	4,9	5,0	5,6	5,5	5,4
Молдаван		4,6	4,7	4,8	4,8	5,1	5,1	5,3	5,2	5,1
Негрів	4,5	-	-	-	-	-	-	6,0	5,9	5,9
Німців*	4,4	4,5	4,6	4,8	4,7	4,8	4,9	5,2	5,2	5,1
Поляків*	3,8	4,4	4,5	4,6	4,5	4,8	4,9	5,0	5,0	4,8
Росіян	2,5	2,3	2,1	2,0	1,9	2,3	2,2	3,3	3,1	3,1
Румун*	4,6	4,7	4,9	4,9	4,9	5,2	5,2	5,4	5,4	5,1
Сербів	-	4,8	5,0	5,1	5,1	5,4	5,4	-	-	-
Словаків	-	4,6	4,8	4,8	4,8	5,0	5,0	5,1	5,1	4,9
Турків	-	4,9	5,2	5,3	5,4	5,6	5,6	5,9	5,9	5,7
Угорців*	4,2	4,6	4,8	4,9	4,8	5,1	5,1	5,4	5,4	5,1
Українців	1,6	1,8	1,4	1,5	1,5	1,6	1,6	2,4	2,2	2,2
Українців з інших країн	3,5	-	-	3,9	3,8	4,0	4,1	3,5	3,4	3,1
Циган*	5,6	5,1	5,3	5,4	5,5	5,6	5,7	6,0	6,1	6,0

Національна дистанційова- ність населення України від...	Індекс національної дистанційованості (шкала: 1–7 балів)									
	1992	1994	1996	1998	1999	2000	2001	2002	2004	2005
	N = 1800	N = 1807	N = 1800	N = 1810	N = 1810	N = 1810	N = 1800	N = 1799	N = 1800	N = 1800
Чехів	-	-	-	-	-	-	-	5,3	5,3	5,1
Чеченців	-	-	-	-	-	6,1	6,1	6,3	6,4	6,4
Інтегральний індекс нац. дис.	4,6	4,5	4,6	4,7	4,7	5,0	5,0	5,5	5,5	
Інтегральний індекс нац. дис. за 10 нац. ("**")	4,4	4,4	4,5	4,6	4,5	4,7	4,8	5,3	5,3	5,1

(Джерело: Н.Панина. *Украинское общество 1994-2005: год перелома. Социологический мониторинг*. Киев, 2005. С.57)

Тема 9: Лекція-дискусія. Конструювання і деконструювання нації. Дискурсивний аналіз націоналізму.

Заняття 11.

У цій лекції ми повертаємося до розгляду нації як "дискурсивної формації" та процесів дискурсивного конструювання національної ідентичності. Розглядаємо особливості застосування методу дискурс-аналізу до вивчення феномену нації загалом, та українського випадку зокрема.

Метод дискурс-аналізу "розглядає тексти як соціальну практику". Праці Н.Фейркло, Т. ван Дийка, Я.Паркера, Дж.Поттера і М.Ветерела дають систематичний огляд методів та засобів для застосування дискурс-аналізу стосовно ширшої групи соціальних текстів.

Дискурс-аналіз зосереджує увагу дослідників на тісному взаємозв'язку між значенням, владою та знанням (цей аспект є особливо важливим для процесів формування нації). Однак слід зауважити, що складність застосування дискурс-аналізу полягає у тому, що на сьогоднішній день не існує єдиної, чітко окресленої процедури аналізу. О.Толпигіна вважає, що дискурс-аналіз (як метод) застосовується до аналізу дуже відмінних феноменів: "Теорія дискурсу досліджує логіку і структуру конструювання явищ різного рівня реальності: від аналізу способів формування індивідуальної ідентичності до розгляду глобальних процесів (модернізація, демократизація) з використанням схожих методів".

Однак незважаючи на великі відмінності у різних підходах до дискурс-аналізу, вони всі розглядають порядок, певні правила та закономірності в детальному аналізі структур та стратегій тексту.

Українські соціологи часто застосовують у своєму аналізі техніки, запропоновані школою теорії дискурсу Е.Лакло і Ш.Муфф, а також техніки критичного дискурс-аналізу, головним представником якої є Н.Фейєркло.

Як стверджують Е.Лакло і Ш.Муфф, якщо в дискурс-аналізі досліджується колективна (і/чи індивідуальна) ідентичність (наприклад, національна), то спочатку визначається, яка суб'єктивна позиція – індивідуальна чи колективна – є доцільною відносно дискурсивних структур, що вивчаються. Це робиться шляхом визначення вузлової точки, навколо якої зорганізована ідентифікація, наприклад: іммігрант, “західняк” чи українець. Далі аналізується спосіб, за допомогою якого вузлова точка набуває свого значення, прирівнюючи себе до одних знаків і протиставляючи іншим; як вибудовуються ланцюги еквівалентності (наприклад, які історичні події чи особи включаються у нарацію про національне минуле, а які виключаються чи піддаються амнезії). На наступному етапі важливо прослідкувати, як різні дискурси борються за те, щоб поділити суспільство на соціальні групи, наповнити значенням ключові знаки, прирівнюючи їх до інших знаків.

Відповідно до теорії Е.Лакло і Ш.Муфф і індивідуальна, і колективна ідентичності зорганізовані згідно з тими ж принципами, котрі визначають і дискурсивні процеси. На думку авторів суб'єкт не є автономним, а визначається дискурсами. На відміну від фройдистського та інтеракціоністського підходів формування ідентичності представники дискурс-аналізу не вважають, що ідентичність є інтегративною чи стійкою. Для них суб'єкт завжди фрагментований, оскільки його позиція не визначається тільки в один спосіб і тільки одним дискурсом. Натомість різні дискурси приписують йому багато різних

позицій. Згідно з їх теорією, людина набуває ідентичність шляхом позиціонування у дискурсах, що становлять організовану сукупність знаків (ланцюги еквівалентності), з центром у вузловій точці.

Одночасно пояснюючи особливості формування групових ідентичностей (в тому числі й національних), Е.Лакло і Ш.Муфф вважають, що формування груп треба розуміти як обмеження можливостей. Люди об'єднуються в групи у такий спосіб, що деякі можливості ідентифікації стають пріоритетними і означаються як прийнятні та доцільні, в той час як інші ігноруються. Цей процес відбувається шляхом побудови ланцюгів еквівалентності. На думку авторів, групи завжди закриті, як і дискурс, вони існують і формуються лише шляхом виключення альтернативних інтерпретацій. У дискурсивних структурах групи “інший” – це той, ідентифікація з ким виключається групою, в той час як відмінності в межах групи ігноруються, а отже ігноруються всі інші способи дискурсивного формування групи.

Рекомендована література

Обов'язкова література

- Здравомыслов А. Трансформация смыслов в национальном дискурсе // *Язык и этнический конфликт* / Под ред. М.Б.Олкотт. Москва, 2001. С.34-58 (*електронна читанка*).
- Кулик В. Україна, яку нам обирають // *Критика*. 2002. №5. (*електронна читанка*).
- Середа В. Особливості репрезентації національно-історичних ідентичностей в офіційному дискурсі президентів України і Росії // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2006. №3. С.191-212. (*електронна читанка*)

Додаткова література

- Жижек С. *Взвышенный объект идеологии*. Москва, 1999.
- Миллер А. О дискурсивной природе национализмов // *Pro et Contra*. 1997. №4. С.1-7.
- Bhabha H.K. *Nation and Narration*. London – New York, 1990.
- Fairclough N. *Discourse and Social Change*. London, 1992.
- Fairclough N. *Language and Power*. London – New York, 1989.
- Potter J. and Wetherell M. *Discourse and Social Psychology*. London, 1987.
- van Dijk T. *Discourse as Social Interaction*. V.I.- V.II. London – Thousand Oaks – New Delhi, 1997.
- Wodak R. *The Discursive Construction of National Identity*. Edinburgh, 1999. P.1-47.

Запитання і завдання

- Проаналізуйте запропоноване Вам інтерв'ю. Що Ви можете сказати про стратегії дискурсивного конструювання національної ідентичності на підставі Вашого аналізу?
- Спробуйте “підслухати” дискусію кількох осіб про “національні питання” (наприклад, коло пам'ятника Т. Шевченкові у м. Львові) і проаналізуйте, які засоби та стратегії вони використовують для конструювання “своєї” групи та своєї національної ідентичності.
- Прогляньте 2-3 газети загальноукраїнського значення та 2-3 газети регіонального. Чи і як вони конструюють “українськість”? Які дискурсивні стратегії та елементи інтертекстуальності ними використовуються?
- Проаналізуйте виступ будь-якого високого рангу політичного діяча, наприклад, промову Президента. Що Ви можете сказати про стратегії дискурсивного конструювання національної ідентичності на підставі Вашого аналізу?

Тема 10: Лекція-дискусія. Етнопсихологічні методи дослідження.

Заняття 13.

Міжнаціональні відносини досліджуються не тільки соціологами, але й представниками суміжних дисциплін, зокрема соціальної психології, психології та етнології. Кожна з цих дисциплін створює власні методики дослідження феноменів етнічного / національного. Соціологи нерідко запозичують ці методики, адаптуючи до власних потреб. Для вивчення національної ідентичності, особливостей сприйняття різних національних груп та змістовного наповнення стереотипів у соціальній психології застосовується метод проєктивного малюнку. Цей метод, що традиційно використовуються у віковій та медичній психології, було адаптовано для дослідження етнічних чи національних груп. Однією з переваг методу проєктивного малюнку є те, що він полегшує роботу з дітьми та підлітками (тобто з тими групами, які важко досліджувати із застосуванням традиційних соціологічних методів: анкетування, фокус-групових дискусій тощо). Він також знімає деякі проблеми вербальної комунікації (наприклад, проблему адекватного “перекладу” змісту запитання на мови представників різних національних груп чи адекватного добору термінів для різних вікових або освітніх когорт). Метод також відкриває можливості роботи з чисельними групами (шкільними класами, студентськими аудиторіями, робочими колективами).

Респондентам дається завдання намалювати образ певної етнічної групи або кількох груп (наприклад, українця, росіянина, американця). Наголошується, що малюнок має віддзеркалювати особливості та найтипівіші риси кожної національності (див. Рис. 4-9, а також колекцію малюнків в

електронній читанці). Для обробки результатів дослідження можуть застосовуватися різні методи, зокрема психоаналіз, контент-аналіз, семіотичний аналіз, дискурс-аналіз, інші.

Серед інших проєктивних методик дослідження етнічності, що застосовуються у соціальній психології, можемо назвати тест Роршаха, тести закінчення початих речень, оцінювання фотографій (чи малюнків), а також шкільні твори.

Етносоціологія запозичила також деякі етнологічні стратегії дослідження. В.Павленко згадує про регіональну картотеку людських відносин (Human Relations Area Files). Це система зберігання і класифікації етнографічних даних, фіксування відомостей про сфери життя багатьох народів світу. Її автором є Д.Мердок. Роботу над картотекою розпочали наприкінці 1930-х років. Тексти у картотеці групуються за двома критеріями: територіально-культурним і предметним.

Однак ця методика отримала низку критичних зауважень з боку сучасних дослідників. По-перше, рубрикації та системи кодифікації віддзеркалюють погляди автора, базуються на категоріальному апараті, що відповідає певному теоретичному напрямку. Це практично унеможливує перехід на теоретичну "мову" іншої парадигми. Методика фіксації даних створює проблеми також для вторинного аналізу. Постає питання надійності первинної інформації. Ще один недолік картотеки полягає в тому, що вона фіксує типові способи поведінки, притаманні етносу в цілому, створює узагальнену картину, в якій відсутні будь-які локальні особливості. Також вона не враховує індивідуальних проявів. Культурна специфіка групи та відомості про її життєдіяльність заносяться у картотеку і фіксуються як сталі, без урахування змін чи прогресу. Під знаком запитання залишається можливість здійснення компаративістичних досліджень на основі регіональної картотеки людських відносин.

Важливі дані про поведінковий компонент структури національної ідентичності, етнічних стереотипів, особливостей міжгрупових взаємин можуть дати методи включеного, відстороненого, групового та систематичного спостереження. Для розширення джерельної бази вивчення феноменів етнічності можна також застосовувати матеріали народної творчості та окремі методи з ділянки етнографії.

Рекомендована література:

Обов'язкова література:

Павленко В.М., Таглін С.О. *Етнопсихологія*. Навчальний посібник. Київ, 1999. С.86-90, С.153-183 (*електронна читанка*).
Иванова Т.В. Изучение этнических стереотипов с помощью проєктивных рисунков // *Вопросы психологии*. 1998. №3. С.71-82 (*електронна читанка*).

Додаткова література

<http://www.fishki.net/comment.php?id=18342> – веб-сторінка "Діти малюють В.Путіна"

Гольдберг Л.Р., Шмелев А. Г. Межкультурное исследование лексики личностных черт: "Большая пятерка" факторов в английском и русском языках // *Психологический журнал*. 1993. Т.14. №4. С.32-40.

Кульчицький О. Світовідчуття українця // *Українська душа* / Під ред. Храмової В. та Плачинди В. Київ: Фенікс, 1992. С.48-65.

Левкович В.П. Социально-психологические аспекты этнического сознания // *Социальная психология и общественная практика* / Под ред. Шорохова Е. В. Москва, 1985. С.138-152.

Петренко В.Ф. Исследование этнических стереотипов с использованием методики “множественных идентификаций” // Психологический журнал. Т.8. №6. 1987. С.21-35.
 Pisarkowa, K. Konotacja Semantyczna Nazw Narodowości. Zeszyty Prasoznawcze. 1976. R.17. №1. S.5-26.

Запитання і завдання

- Що таке “регіональна картотека людських відносин”? В чому, на Вашу думку, полягають її головні недоліки?
- Проаналізуйте етнічні стереотипи на поданих нижче малюнках, отриманих з допомогою методики “проективні малюнки”.

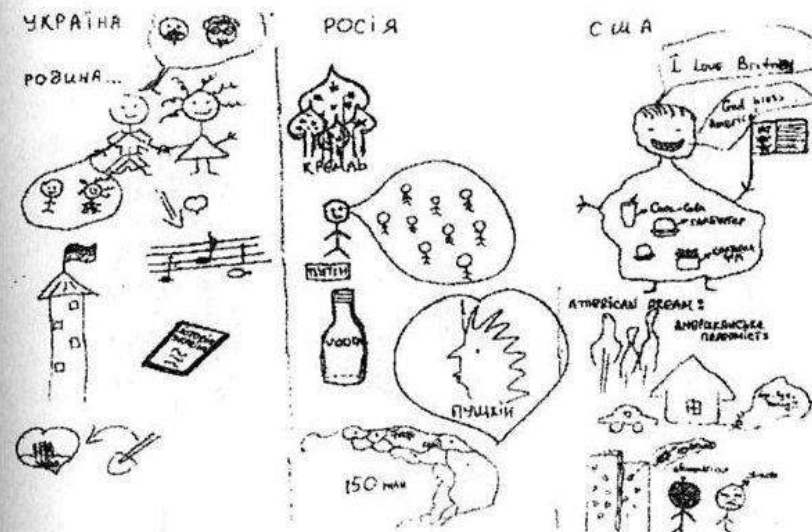

Рис. 4.

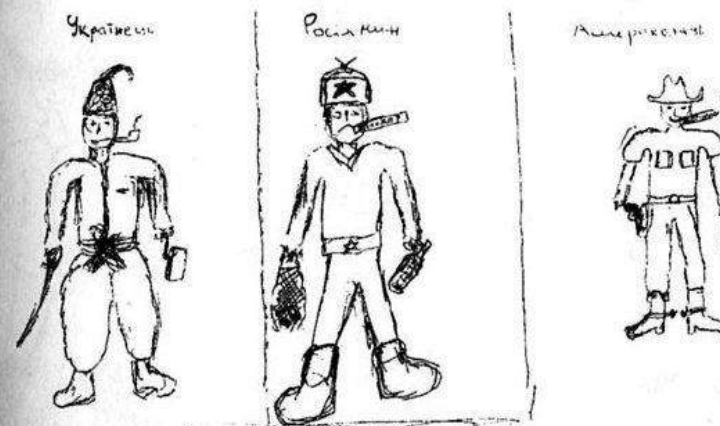

Рис. 5.

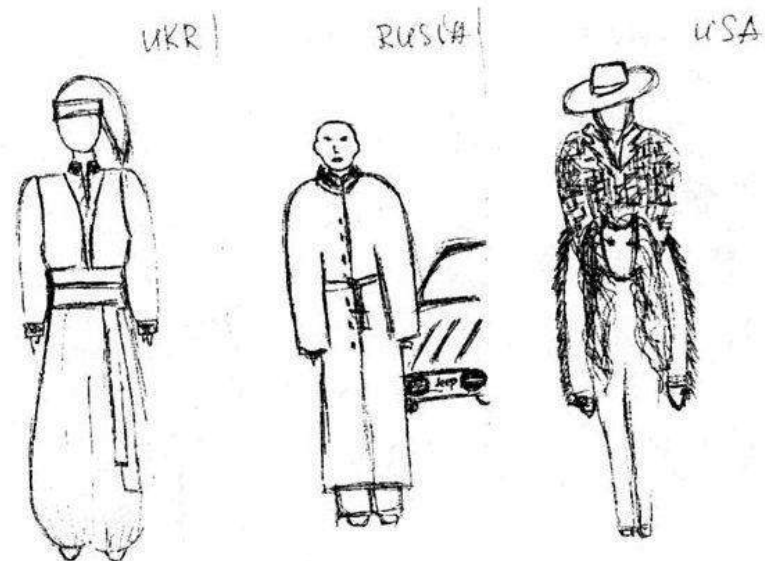

Рис. 6.

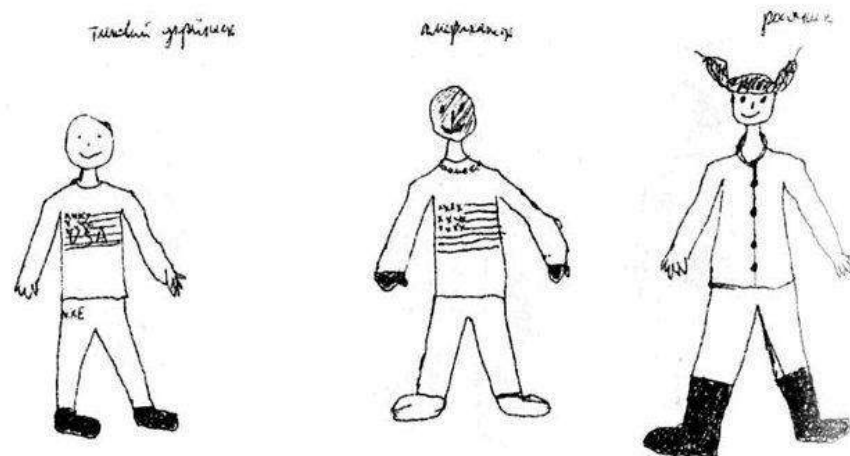

Рис. 7.

Рис. 8.

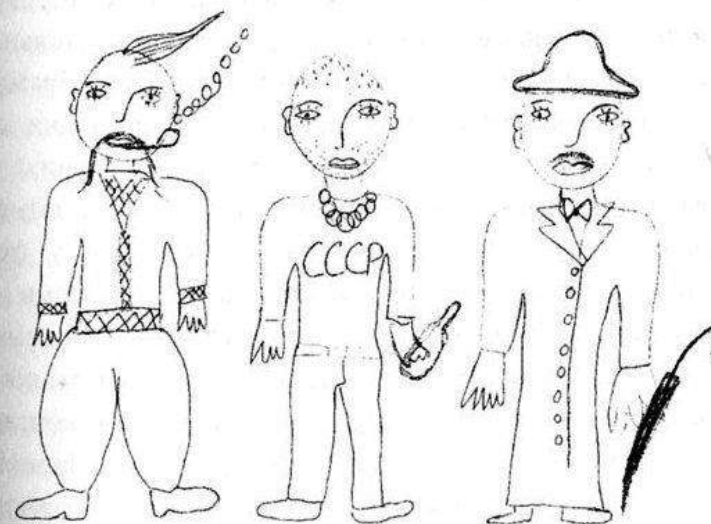

Рис. 9.

Тема 11: Лекція-дискусія. Методологічні та методичні проблеми етносоціологічних досліджень.

Заняття 13.

В рамках емпіричної соціології та етносоціології було накопичено чималий досвід проведення соціологічних досліджень. Завданням цієї лекції є розгляд окремих методологічних та методичних аспектів організації та проведення досліджень.

Етносоціологічні дослідження зосереджені, головним чином, саме на соціальних аспектах міжетнічних та міжнаціональних відносин. Як слушно зазначає В.Арбеніна, соціальна взаємодія такого типу може досліджуватися на трьох рівнях. На *макрорівні* розглядаються надіндивідуальні відносини, опосередковані соціальними інститутами суспільства (наприклад ЗМІ, системою освіти, політичними партіями тощо), а також вплив процесів глобалізації та глокалізації на державні інститути і національні спільноти, міграційні процеси; їхня роль у формуванні певних образів чи “правил гри” (дискримінаційних практик чи позитивних дій - *positive discrimination*) стосовно різних етнічних чи національних груп. До макрорівневих також можемо віднести міжнародні порівняльні дослідження. На *мезорівні* у фокус дослідника потрапляють відносини між етнічними чи національними спільнотами, процеси міжгрупової взаємодії, особливості формування групових уявлень, стереотипів та міфів, а на *мікрорівні* – безпосередні міжособистісні контакти, питання формування міжетнічної толерантності індивідів, їхньої етнічної чи національної ідентичності та її структура.

Очевидно, що найефективнішим для етносоціологічного дослідження є застосування комплексного підходу, який дозволяє розкрити особливості тих чи інших проявів

етносу/нації на всіх трьох рівнях. Однак, подібні дослідження можуть вимагати істотних людських, матеріальних і часових ресурсів, тому дослідники часто обмежуються дослідженнями, які здійснюються тільки на одному з рівнів. Слід також пам'ятати, що на дизайн етносоціологічного дослідження можуть істотно вплинути мета дослідження та його призначення, наукова парадигма, у рамках якої працює дослідник, та методика, яку він застосовує. А всі ці позиції мають чітко узгоджуватися між собою.

Труднощі крос-культурних та крос-національних досліджень

У процесі операціоналізації понять у крос-культурних та крос-національних дослідженнях можуть виникати складності із добором явищ, еквівалентних для спільноти, що досліджується (наприклад, в межах одного соціуму для певних національних груп явище сусідства [*neighborhood*], що формується за національною ознакою, є актуальним, а для інших – ні). Іншою проблемою є питання добору еквівалентних термінів (наприклад, дискусія по те, чи українське суспільство є “пост-колоніальним”, чи ні). У крос-культурних та крос-національних дослідженнях часто виникають “труднощі перекладу”. Як перекласти науковий інструментарій мовою іншої національної групи, щоб не спотворити його змісту, але водночас так, щоб всі запитання були зрозумілі респондентам і не провокували інших трактувань. Якщо йдеться про міжнародні порівняльні дослідження, то виникають додаткові складності: як здійснювати контроль “фонових факторів” стосовно всіх спільнот, що досліджуються? Як визначити порівняльні випадки? У такого типу дослідженнях завжди виникає дилема між потребою втримати дослідження у розумних рамках та кількістю змінних, які дозволяють описати всю складність соціальної реальності в кожній країні. З одного боку, необхідно

узагальнювати, приводити до спільного знаменника процесу, а з іншого – кожна спільнота має свої особливості; якщо їх відкинути, то втрачається сенс самого дослідження. Під час презентації результатів аналізу часто подається усереднена картина по кожній країні, однак в самій країні можуть спостерігатися істотні регіональні відмінності, зведення яких до усередненого показника насправді нічого не пояснює (наприклад, відмінності між Східною і Західною Німеччиною).

Особливості вибірки

Проблема вибірки є однією з найбільших серед тих, що виникають у процесі підготовки етносоціологічного дослідження. Нерідко національні меншини становлять дуже незначну частку певної спільноти (наприклад, згідно з даними перепису 2001 р. у Львові частка росіян становить 8,9%, поляків – 0,88%, а євреїв – 0,27%). Відповідно їх частка у звичайних ймовірнісних вибірках може бути недостатньою для того, аби робити статистично значущі висновки (якщо загальноміська вибірка у Львові становить 800 респондентів, то опитаних росіян має бути 71, поляків – 7, а євреїв – 2 особи). Постає проблема побудови такої вибірки, яка була б репрезентативною для певної національної меншини чи меншин. Одним із таких методів є метод “фільтру”, коли за стандартною методикою опитується значно більший масив респондентів, а тоді “відфільтровуються” необхідні респонденти, які є представниками тієї чи іншої національної спільноти. На їх основі формується остаточна вибірка. Однак для того, щоб дослідити єврейську спільноту у Львові, довелося б опитати 8000 респондентів, щоб сформувати вибірку у 200 осіб. Подібне опитування є надзвичайно часо- і ресурсомістким. Іншим методом формування вибірки, який застосовується, в першу чергу, у якісних методах соціологічних досліджень, є “метод

снігової кулі”. Він передбачає пошук одного або кількох представників певної національності, які згодом скеровують дослідника до інших представників своєї групи. Основний недолік цього методу полягає у тому, що *gatekeeper* (перший респондент – наприклад, голова певного національно-культурного товариства) має можливість визначити тих респондентів, до яких вас слід скерувати (“надійних”), та вплив на зміст інформації, яку вони розповідатимуть (підготовка респондента). Як наслідок, вони оминатимуть “небажані” (з точки зору контролюючої особи) теми, знатимуть, як треба “правильно” відповідати на запитання, що може зумовити однобічність і некоректність результатів нашого дослідження.

Пошук респондентів через національно-культурні товариства чи релігійні інституції також може бути проблемним, оскільки вони об’єднують тільки тих представників групи, які проявляють свою активність у згаданих установах. Поза увагою дослідника залишаються індивіди, які ідентифікують себе з певною нацією, але не схильні об’єднуватися з іншими членами спільноти для задоволення своїх національно-культурних потреб чи захисту прав.

Існує можливість формування вибірки для етносоціологічного дослідження на основі державних реєстрів обліку населення (архіви РАГС і паспортних столів, будинкові книги у ЖЕКах), однак доступ соціолога до цих документів є ускладненим.

У крос-культурних та крос-національних дослідженнях також може виникати питання про репрезентативність вибірки. Хоча правила її формування є спільними для всіх учасників опитування, кожна спільнота (країна) розраховує свою окрему вибірку (тут можуть траплятися певні спотворення чи похибки).

Позиція дослідника та роль інтерв'юера.

У етносоціології точиться дискусія з приводу того, яка дослідницька позиція – *інсайдера* [insider] (науковець належить до тієї ж етнічної чи національної групи, що досліджується) чи *аутсайдера* [outsider] (науковець є представником іншого етносу чи нації) – дозволяє глибше і якісніше дослідити етносоціологічні процеси певної групи. Нижче ми розглянемо обидві позиції, спробуємо навести аргументи на користь кожної з них та труднощі, з якими стикатиметься дослідник. Найбільше дискусій точиться навколо рівня упередженості чи заангажованості (*bias*) науковця, що зумовлені кожною з цих позицій.

Позиція дослідника:

Інсайдер є частиною групи. Серед аргументів на користь цієї позиції є теза про те, що “ми маємо бути членом групи Х, щоб зрозуміти групу Х”. Бути частиною цієї групи отже означає володіти “спеціальним знанням”. Але чи означає це, що кожен член групи однаковою мірою володіє цим “спеціальним знанням”, а його зміст є ідентичним? Тоді будь-який представник групи Х автоматично стає репрезентативним?

На упередженості чи заангажованості дослідника можуть позначатися:

- Групоцентризм – коли науковець (у своєму дизайні проекту чи аналізі результатів) відштовхується від певної системи цінностей, яка домінує у його національній групі.
- Почуття гордості за власну національну групу, що інколи змушує дослідника (свідомо чи несвідомо) уникати певних контраверсійних тем і ділянок у дослідженнях власної групи. У окремих науковців може

також виникати відчуття зверхності стосовно інших національних груп чи меншин.

- Прагнення “драматизувати” чи “приховати” на користь групи певні факти або результати дослідження. Особливо, якщо ці результати мають скласти основу соціальних програм, скерованих на вирішення тих чи інших міжнаціональних проблем.
- Соціальні чи групові пріоритети можуть отримати перевагу над індивідуальними дослідницькими. У дослідженнях, де науковець займає позицію інсайдера, часто наголошуються тільки окремі статусні / владні позиції, а інші замовчуються.

Аутсайдер знаходиться поза групою, але є частиною співвідношення “ми” – “вони”. Серед аргументів на користь цієї позиції основною є теза про те, що “не треба бути Х, щоб зрозуміти Х”. Однак постає питання, чи дистанційованість науковця завжди призводить до кращого розуміння? Чи зможе науковець достатньо коректно “відчитати” соціокультурні коди іншої національної групи?

На упередженості чи заангажованості дослідника можуть позначатися:

- Віра в те, що дистанція (неналежність до групи) автоматично забезпечує об'єктивність дослідження.
- Віра в наукову “позанаціональну” чи “соціально-нейтральну” позицію.
- Поверхова обізнаність науковця з історією, культурою, традиціями іншого етносу чи нації можуть спричинятися до істотних помилок у дослідженні.
- Почуття зверхності стосовно “чужої” групи, що досліджується (наприклад, у деяких дослідженнях автохтонних народів Африки, Азії чи Південної Америки європейськими дослідниками).

Плануючи власне етносоціологічне дослідження, науковець повинен задуматися над тим, наскільки його власна теоретична і технічна компетентність дозволить йому зменшити рівень упередженості результатів викликані його дослідницькою позицією як інсайдера чи аутсайдера?

У процесі планування етносоціологічного дослідження постає також питання про добір інтерв'юерів. Адже національність інтерв'юера, а також мова, якою він/вона проводить інтерв'ю чи опитування, можуть істотно вплинути на зміст відповідей респондента. Навіть якщо інтерв'юер володіє мовою національної меншини (іншої національної спільноти) або користується послугами перекладача, респондент може ідентифікувати його/її як представника "чужої" національності і "коригувати" свої відповіді згідно з власними уявленнями про цю групу.

Дослідникам та інтерв'юерам важливо також знати національну історію, етно-політичну ситуацію, елементи культури, основні норми і цінності, приписи, обмеження і традиції групи, що вивчається. Такі знання сприяють скорішому досягненню взаємної довіри, допомагають глибше розуміти зібраний матеріал.

Формулювання запитань

При формулюванні запитальника чи плану інтерв'ю в етносоціологічному дослідженні обов'язково виникає необхідність визначення національної чи етнічної приналежності респондентів. Однак тут перед дослідником постає нелегке питання вибору формулювання запитання. Адже зі зміною формулювання можуть змінюватися отримані результати (з Таблиці 1 бачимо, що у 1994 р. в Донецьку 39,3%

респондентів обрали українську ідентичність із списку 28 ідентичностей, а вже зі списку 4 ідентичностей українську ідентичність обрало тільки 25,9% респондентів. Отже, маємо різницю у 13,4%). Спочатку слід визначитися з формою запитання – відкрите, закрите чи проміжний варіант, далі з його докладним формулюванням. У різних запитальниках можна зустріти такі варіанти: "Ваше етнічне походження", "Ваша національність за паспортом", "Ваша етнічна приналежність" "Ваша національна приналежність", "Ваша національність: 1) українець, 2) росіянин, 3) інше", "Тут міститься список можливих ознак, використовуючи які люди можуть себе характеризувати. Будь-ласка, виберіть з них такі, які дозволять Вам описати себе якнайкраще. Можна вибрати декілька варіантів: ...", "Якою є Ваша національність?", "Ким Ви себе вважаєте за національністю?".

"Яке визначення найбільше Вам підходить?

1. Українець/ка
2. Росіянин/ка
3. Радянський/ка
4. Інше (вказіть): _____"

У багатьох етносоціологічних дослідженнях виникає необхідність глибшого розуміння та розкриття етнічної чи національної ідентичності, різних її аспектів. Відповідно в запитальник/програму інтерв'ю вводяться додаткові чи уточнюючі запитання (ієрархія ознак чи маркерів національної ідентичності, ступінь приналежності до певної групи, інші).

“Залежно від ситуації, люди по-різному думають про себе. Скажіть, будь ласка, стосовно кожного означення, яке я зачитаю, наскільки добре воно характеризує Вас?”

	Дуже добре	Скоріше так	Скоріше ні	Зовсім ні
1 Українець/ка	1	2	3	4
2 Росіянин/ка	1	2	3	4
3 Радянський/ка	1	2	3	4

“Чому Ви визначили себе як українець/ка? Виберіть до ТРЬОХ найважливіших варіантів.

1. Я є українцем/кою за походженням.
2. Я народився/лася в Україні.
3. Я прожив/ла в Україні ціле життя/ значну частину свого життя.
4. Я є громадянином/кою України.
5. Я знаю українську мову.
6. Я є греко-католиком/чкою/ православним/ною.
7. Я відчуваю громадянську лояльність до України.
8. Я просто відчуваю, що я є українцем/кою.
9. Інша причина. Уточніть _____”

“Що, на Вашу думку, означає бути українцем? _____”

“Що, на Вашу думку, означає бути українцем?”

1. Відчувати відповідальність за Батьківщину.
2. Почувати себе українцем.
3. Поважати українські закони і політичний устрій.
4. Володіти українською мовою.
5. Мати українське громадянство.
6. Прожити в Україні більшу частину свого життя.
7. Бути українцем за національністю.
8. Народитися в Україні.”

Почути голос “іншого”. Збір, аналіз та оприлюднення матеріалів етносоціологічного дослідження

Вміння почути голос маргіналізованої групи (наприклад, представників національних меншин) вимагає від дослідника додаткових зусиль і навичок, адже їх досвід важко вписати у загальний досвід домінантної групи. Враховуючи те, що перед дослідником розгортаються два (чи більше) дуже відмінні наративи, постає питання, як здійснити перехід від індивідуального до групового і від групового до макронаративів, не спотворивши “голосу” групи. Процес дослідження досвіду маргіналізованих груп включає у себе добір таких стратегій “слухання” та методів інтерв’ювання чи опитування, які дозволяють “почути” історію тих, хто був позбавлений голосу, хто змушений розповідати про свій досвід “мовою” домінуючої групи, якою вони не завжди володіють або у якій відсутні засоби, через які вони можуть бодай якимось артикулювати замовчуваний досвід. Цей процес включає також аналіз тих рамок, що накладаються дослідником через конструювання предмету обговорення та урахування труднощів, які при цьому можуть виникати, а також необхідність узгодження моделей пояснення, що застосовуються інтерв’юером та респондентом. Навіть якщо дослідникові чи дослідниці вдається “почути” та зафіксувати досвід маргіналізованої групи, далі постає проблема його “перекладу” на мову наукової спільноти через процеси транскрибування, кодування, моделювання, аналізу та “монтажу” результатів у дослідницький текст, а також “прочитання” текстів аудиторією, яка звикла трактувати його як неважливий чи небажаний. Такий більш чутливий підхід дозволить дослідникам ще глибше збагнути всю унікальність досвіду окремих індивідів та маргіналізованих груп, які вони репрезентують.

Рекомендована література

Обов'язкова література

Рудницкая Т.Н. Некоторые методологические проблемы эмпирических исследований в этносоциологии // *Проблемы развития социологической теории*. Київ, 2001. С.209-212.

Сикевиц З.В. *Социология и психология национальных отношений. Учебное пособие*. Санкт-Петербург, 1999. С.162-203 (*електронна читанка*).

Арутюнян Ю.В., Дробижева Л.И. *Этносоциология: Учебное пособие для вузов*. Москва, 1998. С.261-268 (*електронна читанка*).

Додаткова література

Арбеніна В.Л. *Етносоціологія. Навчальний посібник*. Харків, 2007. С.171-225.

www.issp.org – Інформація про результати соціологічних опитувань, що проводилися у 1995-2003 рр. у 30 країнах світу і досліджували відмінності та подібності в структурі національних ідентичностей цих країн.

Павленко В.М., Таглін С.О. *Етнопсихологія. Навчальний посібник*. Київ, 1999. С.86-90, 153-183.

Судьбы людей: Россия. XX век / Под ред. В.Семеновой, Е.Фотеевой. Москва: Институт социологии РАН, 1996.

Rosenthal G. National Identity or Multicultural Autobiography // *The Narrative Study of Lives* / Ed. Ruthellen Josselson and Amelia Lieblich. Newbury Park, London, New Delhi: Sage, 1997. V.5. P.21-39.

Запитання і завдання

- Проаналізуйте запропоновані Вам проекти та запитальники етносоціологічних досліджень. Чи можуть виникнути при їх виконанні методологічні та методичні проблеми, про які йшлося у Вашому читанні чи на занятті?
- Чи упередженість / заангажованість є свідомою чи несвідомою? Чи може вона бути наслідком незнання?
- Чи можна отримати різне знання через свідому зміну дослідницької дистанції?

Тема 12: Етносоціологічний практикум.

Заняття 14-15.

14 та 15 тижні відводяться для організації та проведення запланованої польової роботи, міні-соціологічних досліджень, екскурсій, експертних інтерв'ю, перегляду навчальних фільмів, прослуховування інтерв'ю, роботи з Інтернет-ресурсами чи роботи над проектом етносоціологічного дослідження.

Експертне інтерв'ю не вимагатиме позааудиторної роботи. Можна, наприклад, запросити на заняття з "Етносоціології" одного або по чергово кількох експертів (місцевого урядовця, відповідального за роботу з національними меншинами, діячів національно-культурних товариств, представників національних меншин тощо), які відповідатимуть на запитання студентів. Щоб інтерв'ю було максимально ефективним, слід заздалегідь попередити про нього студентів і дати їм завдання підготувати по 3-5 запитань. Можна також запропонувати їм літературу, яка б обговорювала подібну проблематику під різними кутами зору.

Серед можливих маршрутів екскурсій - похід в місцевий історичний музей; огляд пам'ятників, монументів та пам'ятних таблиць; відвідини громадських неурядових організацій національних меншин, районів компактного проживання національних меншин; зустріч з представниками місцевої адміністрації, відповідальними за роботу з національними меншинами. Для того, щоб екскурсія була більш ефективною, студентам слід роздати завдання підготувати короткі презентації на відповідну тему (наприклад: "Права національних меншин в Україні: аналіз законодавчої бази", "Історія вірменської [російської, молдавської тощо] спільноти в нашому регіоні" та інше). Доцільно також підготувати перелік питань чи завдань, які студенти мали б опрацювати під час екскурсії, а відповіді подати у вигляді звіту на наступному занятті.

Тема 13: Лекція-дискусія. Час (колективна пам'ять) і простір (уявлення про "рідну землю") як елементи етнічної і національної ідентичності.

Заняття 16.

Для кожної соціальної групи чи спільноти - від найменшої (як, наприклад, нуклеарна сім'я) до найбільшої (світової/глобальної) – виміри часу (уявлення про історію у формі колективної пам'яті, усталеної традиції) та простору (Батьківщини, рідної землі) мають особливе значення, оскільки саме вони відіграють вагомий роль у маркуванні уявлених групових кордонів та/чи міжгруповому розмежуванні. В.Бурлачук зауважує: "Звертання до традиції продиктоване завданням самоідентифікації особи та групи, спробою досягнути питання: "хто ми такі", "чим ми як група відрізняємось від іншої групи і в чому наша подібність з нею", "що це за земля, яку ми населяємо?". Разом з тим час виступає як важливий легітимізуючий та сакралізуючий чинник. Всі ці індивідуальні та групові моделі минулого взаємодіють у соціальному просторі, впливаючи на формування ідентичностей, соціальних, політичних та культурних орієнтацій членів суспільства.

Соціогуманітарні дисципліни використовують широкий спектр термінів, які концептуалізують феномени пам'яті та соціального конструювання історичного минулого: "групова/індивідуальна пам'ять", "соціальна пам'ять", "колективна пам'ять", "національна пам'ять", "історична свідомість", "історична ментальність", "репрезентація минулого", "місця пам'яті", "усна історія", "жива історія" тощо. Саме термін "пам'ять" найчастіше використовується для пояснення цілої низки суспільних феноменів, пов'язаних із соціальним конструюванням та репродукуванням національного минулого.

У більшості випадків феномени колективної пам'яті розглядаються переважно на рівні таких макро-утворень, як національна держава, нація чи етнос, а національний метанаратив та моделі минулого становлять основні джерела аналізу. Відповідно саме етносоціологія і дослідження націоналізму творять важливе теоретичне підґрунтя для вивчення феноменів пам'яті.

Так, наприклад, Е.Сміт у своїй праці "Міфи і пам'яті нації" в основному аналізує зв'язки між міфом, пам'яттю та національною ідентичністю. Він наголошує на особливій ролі міфу про спільне походження і спільних історичних спогадів у процесі націєформування. На думку Е.Сміта, пам'ять, майже за означенням, є невід'ємною часткою культурної ідентичності індивіда, а культивування спільної пам'яті є визначальним для збереження та подальшого існування колективних ідентичностей. Е.Сміт також запроваджує у науковий обіг концепцію "етно-історії", яку визначає як "пам'ять про спільне минуле та його тлумачення представниками певного етносу" та "етно-ландшафту (ethnoscape)" – "ландшафт, наділений поетичним етнічним значенням через історизацію природи та територіалізацію етнічної пам'яті". Однак, на нашу думку, минуле гетеротопне, тому воно такою ж мірою є сферою конфліктів, як і сучасне. У кожен визначений момент у суспільстві існує декілька версій етнічного/національного минулого, які часто "змагаються" за право бути домінуючою. Етнокультурна спадщина, що передається через покоління, завжди реінтерпретується і переглядається різними поколіннями та соціальними спільнотами у відповідь на внутрішні зміни та зовнішні стимули.

На противагу до Е.Сміта Е.Гобсбаум означає сучасні комемораційні практики та традиції як "винайдені". Е. Гобсбаум вважав, що важливим механізмом формування нації був процес

“винаходу традицій” – цілеспрямованого процесу ідеологічного “накидання” певних спільних культурно-політичних символів та активне залучення їх у державні та політичні ритуали для трансляції у масову свідомість.

“Винайдена традиція означає низку практик ритуального чи символічного характеру, зазвичай обумовлених прямо або опосередковано прийнятими правилами, які намагаються прищепити певні цінності чи норми поведінки через повторюваність, що автоматично передбачає зв'язок із минулим. Ці практики, як правило, прагнуть автоматично встановити зв'язок з минулим, який забезпечується апеляцією до відповідного історичного досвіду”. Е.Гобсбаум розрізняє три типи винайдених традицій. Перший встановлює або символізує суспільний взаємозв'язок, членство всередині групи. Другий створює чи легітимізує певний варіант суспільних інститутів, статусу або влади. Третій тип винайденої традиції скерований на формування певних ідеологічних поглядів, систем цінностей та норм поведінки.

На думку Гобсбаума, період інтенсивного “винаходу традицій” в Європі збігається з епохою формування націоналізму. “Винахід традицій” – це феномен новітнього часу і невід'ємний елемент процесу націєтворення.

Багатоманіття практик та інституцій, через які проявляються процеси пам'яті та формується національна історія, включає усну традицію (сімейні історії), історичну художню літературу та фільми, документальні фільми, шкільну програму, ЗМІ, музеї, монументи та місця пам'яті, комемораційні ритуали, масові святкування, красномовний туризм та ін. У процесі формування “національної традиції” і націєпростору будь-яке суспільство (і українське суспільство не становить винятку) звертається до свого уявного минулого, конструюючи наратив про свою “власну історію”, що

складається переважно з описів певних історичних подій, які відбулися у проміжку часу, визначеному як період існування певної спільноти, “місць пам'яті” – “значущих матеріальних та нематеріальних явищ, що під впливом часу набули статус символу у національній спадщині”, та національних героїв – колишніх членів групи, з якими теперішні покоління відчують емоційний зв'язок.

А.Мотиль, критикуючи теорію Е.Гобсбаума про “винайдені традиції”, наголошує на обмеженнях, які має такий конструктивістський підхід, називає свою статтю “Винайдення винайдення”. Не слід перебільшувати можливості впливу різних соціальних агентів, масштаби та наслідки цієї політики. Процес “винаходу національної традиції” був лише одним з багатьох аспектів значно ширшого і значною мірою стихійного процесу кодифікації національної культури, який також мав свої рамки і обмеження.

Ще одну групу досліджень становлять наукові праці, які розглядають процес формування та реформування історичної пам'яті постколоніальних націй, куди деякі автори схильні зараховувати й Україну. Зокрема Т.Кузьо у своїх статтях про історію, пам'ять і націєформування у пострадянському просторі стверджує, що “відтворення минулого та відродження національної історії і колективної пам'яті є центральним для імперського перехідного періоду у подоланні колоніальної спадщини. Утвердження національної історії для постколоніальних радянських держав відбувається одночасно з відторгненням царської та радянської імперської історичних схем, що заперечували їх власне минуле, теперішнє і майбутнє. Ці нові національні історії намагаються легітимізувати новостворені держави через звертання до до-імперських “золотих віків”. Отже, зміни в домінантних парадигмах розуміння та пояснення минулого, що здійснюються владними

елітами для легітимізації своєї позиції, розглядаються як протиставлення відродженої української національної парадигми колишній радянсько-російській. На нашу думку, такий підхід є занадто спрощеним, оскільки не враховує того, що зміна історичних символів та значень, приписуваних певним історичним подіями чи особам, відбувається не як процес заміни одного іншим, а як складна боротьба, внаслідок якої відбувається інколи часткове витіснення, інколи часткове накладання або взаємопроникнення чи навіть гібридизація моделей історичного минулого. На додаток Т.Кузьо оперує категорією колективної пам'яті, яку владні еліти відроджують в процесі трансформації як єдиної і спільної для всіх громадян. Відповідно сформована історична пам'ять покликана створити повноцінну чи довершену ідентичність і націю. Однак якщо розглядати націю як дискурсивну формацію, як набір плінних, інколи амбівалентних значень, які формуються, циркулюють, деформуються, витісняються та зазнають маніпуляцій у процесі символічної боротьби між різними соціальними групами та спільнотами, тоді досягнути якоїсь сталої довершеності стає неможливо. Сьогодні в Україні у сфері конструювання національного та історичного минулого відбувається боротьба за вплив різних дискурсивних моделей національного минулого. З одного боку, маємо спробу офіційних мета-наративів нейтралізувати чи маргіналізувати одні елементи історичного дискурсу на противагу іншим, а іншого боку – спробу контр-наративів накинути своє бачення минулого і закріпити його як усталене. Отже, в рамках українського націєпростору можна прослідкувати не тільки різні (інколи взаємовиключні) моделі національного минулого, але й різні його рівні – локальні, регіональні, загальнонаціональні, континентальні і навіть глобальні.

Рекомендована література

Обов'язкова література

Е.Гобсбаум. *Винайдення традиції*. Київ, 2005. С.12-28 (електронна читанка).

Грабович Г. *Шевченко як міфотворець*. Київ, 1991. С.60-67 (електронна читанка).

Додаткова література

Бурлачук В. *Символ и власть. Роль символических структур в построении картины мира*. Киев, 2002.

Главацкая Е.П. Праздник как выражение коллективных и индивидуальных идентификаций // *Методология, теория та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Збірник наукових праць*. Харків, 2001. С.350-354.

Гусейнов Г. *Карта нашей Родины: идиологема между словом и телом*. Москва: ОГИ, 2005.

Нарский И. В “империи” и в “нации” помнит человек: память как социальный феномен // *Ab Imperio*. 2004. №1. С.85-96.

Злобіна О., Тихонович В. *Суспільна криза і життєві стратегії особистості*. Київ, 2001.

Середа В. Regional historical identities in Ukraine: case study of Lviv and Donetsk // *Наукові записки. Національний університет “Києво-Могилянська академія”*. Соціологічні науки. 2002. №20. С.26-34.

Сусак В. Відображення політичної історії України в пам'яті її громадян: регіональні особливості на прикладі Львова та Донецька // *Наукові записки. Національний університет “Києво-Могилянська академія”*. Політичні науки. 2001. №19. С.36-45.

Сусак В. Артикуляція історичної спадщини України її громадянами (регіональні подібності та відмінності на прикладі Львова та Донецька // *Розвиток України в регіональній перспективі*. Харків 25-27 травня 2001 р. Київ, 2002. С.197-220.

Українська історична дидактика. Міжнародний діалог. Київ: Генеза, 2001.

Турбіна Е. Места памяти, монументы и новая демократия // *Топос*. 2000. №3. С.79-93.

Фостачук Е.А. Социальная память – границы и возможности феномена // *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Збірник наукових праць*. Харків, 2001. С.108-113.

Chlebowczyk J. Świadomość Historyczna Jako Czynn timer Procesu Narodotwórczego. Zarys Problematyki Teoretycznej // *Dzieje Najnowsze*. 1977. R.9. №1. S.103-119.

Confino A. *The Nation as a Local Metaphor: Wurttemberg, Imperial Germany, and National Memory, 1871-1918*. The University of North California Press, 1997.

Gillis J. *Commemorations: the Politics of National Identity*. Princeton (New Jersey), 1994.

Kuzio T. *Ukraine. State and Nation Building*. London, 1998.

Kuzio T. Nation and State Building, Historical Legacies and National Identities in Belarus and Ukraine: A Comparative Analysis // *Canadian Review of Studies in Nationalism*. 1999. V.26. №1-2. P.69-90.

Kuzio T. Identity and Nation Building in Ukraine. Defining the "Other" // *Ethnicities*. 2001. V.3. P.343-366.

Kuzio T. History, Memory and Nation Building in the Post-Soviet Colonial Space // *Nationalities Papers*. 2002. V.30. №2. P.241-264.

Motyl A. Inventing Invention: the Limits of National Identity Formation // *Intellectuals and the Articulation of the Nation* / Ed. by Suny R.G. and Kennedy M.D. Ann Arbor, 1999. P.57-73.

Nora P. Between Memory and History: *Les Lieux de Memoire* // *Representations*. 1989. № 26. P.7-25.

Rethinking History and Myth. Ed. J. Hill. Urbana, Chicago: University of Illinois Press, 1988.

Smith A. *Myth and Memories of the Nation*. Oxford – New York, 1999.

Smith A. Nation and Ethnoscape // *Oxford International Review*. 1997. № 8. P.8-16.

Запитання і завдання

- Відвідайте історичний музей міста і проаналізуйте, як там конструюється "національне" минуле.
- Проаналізуйте публічний виступ політичного діяча чи представника державної адміністрації будь-якого рангу (наприклад, виступ Президента). Чи він використовує сюжети з національного минулого у своїй промові і які саме?
- Проаналізуйте будь-який документальний фільм (чи фільм, знятий на персональну відеокамеру), що висвітлює колективне святкування чи мітинг. Що Ви можете сказати про ритуали "комеморації" та національне минуле, яке конструюється під час акції?
- Якщо вважати, що місто – це соціальний текст, то про що розповідатимуть нам монументи чи місця поховань, наявні у Вашому місті?
- Проаналізуйте будь-який підручник з історії України. Що Ви можете сказати про національне минуле та національний простір, яке він описує?
- Проаналізуйте одну регіональну газету (чи телеканал) і одну загальноукраїнську газету (телеканал) за останній тиждень. Чи використовуються в них сюжети з національного минулого і які саме? Про яке національне історичне минуле вони розповідають? Порівняйте декілька прикладів.
- Знайдіть в Інтернеті і проаналізуйте кілька (до 5) веб-сторінок, які використовують елементи національного минулого/простору.
- Назвіть приклади українського "етноландшафту".

Тема 14: Лекція-дискусія. Етнічні та національні процеси в сучасній Україні.

Заняття 17.

Останнім часом в Україні з'являється велика кількість публікацій, що звертаються до феноменів етносу і нації, процесів міжнаціональної взаємодії. Починаючи з 1991 р. серед головних викликів стабільності української держави дослідники називають небезпеку активізації дезінтеграційних процесів та брак культурної і політичної єдності різних регіонів України. Питання територіальної цілісності є надзвичайно важливим для новопосталих держав нашого регіону. Адміністративні еліти часто розглядають політичні кордони своїх держав як незмінні чи навіть об'єктивно зумовлені, але одночасно перед ними постає проблема відсутності чітко сформованої національної ідентичності, яка б об'єднувала всіх громадян. Важливим фактором, що зумовлює подібну національну неоднотайність, часто виступає відмінність історичних досвідів та історичної спадщини в різних регіонах країни. Український випадок у цьому відношенні є дуже показовим. Україна як політично-адміністративна одиниця в її сьогоденних кордонах постала лише у 1954 р. Отже, історичний досвід, а також національний склад населення, політичні, соціальні та культурні обставини істотно відрізняються у різних регіонах України. Дослідження українського випадку може пролити світло на роль різних факторів у творенні і перетворенні колективних ідентичностей (зокрема, національної) в період соціально-політичних трансформацій та криз.

Головним завданням заняття є навчити студентів творчо застосовувати знання про основні теоретичні підходи та методи етносоціологічних досліджень, що були отримані на попередніх лекціях, до осмислення етнічних та національних процесів в сучасній Україні.

Серед основних напрямків дискусії слід відмітити наступні.

- Вплив держави на етнонаціональні процеси в Україні.
- Мовні та регіональні фактори.
- Засоби масової комунікації та виклики масової культури.
- Виклики глокалізації, глобалізації та мультикультуралізму.

Під час підготовки до заняття студентська група ділиться на кілька менших підгруп. Із запропонованих переліків обов'язкової та додаткової літератури кожна група обирає одну статтю і готує її презентацію. Аналіз-презентація повинна включати: критичний розгляд теорій, на які посилається автор, методів збору даних та результатів етносоціологічного дослідження.

Рекомендована література

Обов'язкова література

- Прибыткова И.М. Межнациональные отношения и потенциальные конфликты в Украине // *Методология, теория та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Збірник наукових праць*. Харків, 2001. С.229-237.
- Аза Л. Мова як фактор етнічної ідентичності // *Соціокультурні ідентичності та практики* / Під ред. А.Ручки Київ, 2002 С.221-236.
- Ручка А. Варіації національно-просторових ідентичностей // *Соціокультурні ідентичності та практики* / Під ред. А.Ручки Київ, 2002. С.156-165.
- Римаренко С. Моделювання державної етнополітики в Україні // *Розвиток України в регіональній перспективі*. Київ, 2002. С.260-267.
- Филиппова О. "Футболіємо разом": коллективное "производство" и "потребление" украинской национальной идентичности // *Методология, теория та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Збірник наукових праць*. Т.2. Харків, 2006. С.258-265 (електронна читанка).

Hrytsak Y. National Identities in Post-Soviet Ukraine: The Case of Lviv and Donetsk // *Harvard Ukrainian Studies: Cultures and Nations of Central and Eastern Europe. Essays in Honor of Roman Szporluk*. 1998. №22. P.263-281.

Додаткова література

- Арбеніна В.Л. *Етносоціологія. Навчальний посібник*. Харків, 2007. С.255-305.
- Кравченко Б. *Соціальні зміни і національна свідомість в Україні в ХХ ст.* Київ, 1997.
- Магочий П.Р. Кінець національних держав // *Критика*. 2000. Ч.4. С.11-13.
- Миллер А. Украина как национализирующееся государство // *Pro et Contra*. 1997. Т.2. №2. С.85-98.
- Націоналізм. Антологія*. Київ, 2000. Розділ III.
- Онищук В.М. Етнічний чинник у трансформаційних процесах. *Проблеми розвитку соціологічної теорії*. Київ, 2001. С.206-209.
- Павличко С. *Націоналізм, сексуальність, орієнталізм. Складний світ Агатангела Кримського*. Київ, 2000. С.217-260.
- Рудницька Н.М. Етнічні спільноти в Україні: тенденції соціальних змін. Київ, 1998.
- Ручка А. Колективні та індивідуальні модули національної ідентичності // *Соціокультурні ідентичності та практики* / Під ред. А.Ручки Київ, 2002. С.23-40.
- Рябчук М. (Де)міфологізація націоналізму // *Критика*. 1998. Рік II. Ч.5. №7. С.10-20.
- Сисин Ф. Переважна меншість // *Критика*. 1998. Рік II. Ч.5. №7. С.4-9.

Тема 15: Тема на вибір студентів

Заняття 18.

1. Лекція-дискусія. Ісламська ідентичність в Україні

У лекції розкривається питання впливу дискурсивних практик на процеси формування колективних ідентичностей та їх взаємозв'язок із культурним розмаїттям українського соціуму. Ісламська ідентичність є малодослідженою ділянкою в Україні. Цей феномен має свої регіональні, національні та наднаціональні прояви. Український випадок слід розглядати на тлі європейських та глобальних процесів формування ісламської ідентичності. До уваги студентів пропонується монографія, яка базується на дослідженні, що проводилося серед мусульманських громад Криму, а також низки як східних, так і західних областей України. Авторами охоплено основні соціальні інститути та організації, що впливають на формування і функціонування ісламської ідентичності в Україні – релігійні, політичні, громадські, освітні, медійні.

Студенти матимуть змогу докладно ознайомитися з чисельністю та національним складом мусульманських громад в Україні, структурою їх розселення, історією міграцій, типологією регіонів за особливостями національного складу мусульманського населення, сучасними етноміграційними процесами. В Україні проживає понад 40 етнічних груп, котрі сповідують іслам, і в кожній з цих груп співвідношення етнічних і релігійних компонентів у творенні ісламської ідентичності є своєрідним, має різну значущість. В окремих мусульманських громадах витворюється таке явище, як "локалізований іслам" чи місцевий "традиційний іслам" - відбувається вибіркове включення у національну ідеологію окремих елементів ісламської спадщини та їх ресигніфікація.

Ще однією темою для обговорення є аналіз основних ісламських інститутів - традиційних (локальні й релігійні громади, духовне управління) та інноваційних (асоціації, громадські організації, транснаціональні благодійні фундації), що беруть активну участь у конструюванні двох, іноді взаємосуперечливих, вимірів ісламської ідентичності - етнічної та супраетнічної, творять основу політичної мобілізації ісламських громад.

Останню частину лекції буде присвячено розгляду дискурсивного тла, на якому сприймаються мусульмани та іслам в українському соціумі (вони-дискурс).

Рекомендована література

Обов'язкова література

Богомолов О. та інші. *Ісламська ідентичність в Україні*. Київ, 2005. С.10-125.

Додаткова література:

<http://www.cidct.org.ua/uk/publications/yablonovskaya/1.html>

Центр інформації та документації кримських татар.

Кислая А. Поиск концепции этнического развития в Автономной Республике Крым // *Проблеми розвитку соціологічної теорії*. Київ, 2001. С.212-216.

Паніна Н. Національна толерантність, національний ізоляціонізм та ксенофобія в Україні // *Україна 2002*.

Моніторинг соціальних змін. Київ, 2002. С.445-459.

Паніна Н. Неподолана дистанція // *Критика*. 2003. №7-8.

Прибыткова И. *Эмиграционный потенциал ранее депортированных крымских татар в Республике Узбекистан*.

Представительство МОМ в Украине, 1998.

Burke Justin. *Crimean Tatars: Repatriation and Conflict Prevention*. New York, 1996.

Network on Comparative Research on Islam & Muslims in Europe (NOCRIME). <http://64.207.171.242/pages/country.html>

Запитання і завдання

- Що Ви можете сказати про чисельність мусульманського населення в Україні та його національний склад?
- Назвіть ключові ісламські інститути в Україні. Якою є їх роль у формуванні національної ідентичності?
- Проаналізуйте будь-який підручник з історії України. Що Ви можете сказати про національне минуле кримсько-татарського народу та його образ, описаний у підручнику?

2. Лекція-дискусія. Вивчення проявів антисемітизму в соціумі.

Антисемітизм – це одна з форм національної та релігійної нетерпимості, що знаходить прояв у ворожому ставленні до євреїв, їх культури, мови, звичаїв, життєвого побуту.

У домодерних європейських суспільствах антисемітизм мав передусім релігійний характер. Християнські церкви часто звинувачували євреїв у вбивстві Ісуса Христа. Єврейські спільноти часто обмежувалися у виборі місця поселення (міські гетто), місця розташування релігійних споруд та правах на володіння землею.

У суспільствах др. пол. XIX – пер. пол. XX ст. релігійний антисемітизм доповнився економічним (практики бойкотування єврейських товарів чи крамниць), політичним (використання антисемітської риторики у політичних програмах та гаслах) та культурним (заперечення культурного внеску євреїв, приписування культурним творам соціально-руйнівного характеру). У згаданий період антисемітизм подекуди ставав складовою частиною державної політики (наприклад, встановлення “межі осілості” для євреїв в Російській імперії, встановлення квот на прийом євреїв до вищих навчальних закладів у міжвоєнній Польщі). Найбільшого розмаху державний антисемітизм набрав у нацистській Німеччині, що проводила політику геноциду євреїв. Населення окупованих нацистами країн, як правило, розділялося на тих, що були безпосередніми виконавцями нацистських чисток; “праведників”, які допомагали євреям врятуватися, і більшість, що відсторонено спостерігала за винищенням єврейського населення. Встановлення головних факторів суспільного антисемітизму під час Другої світової війни є однією з найбільш дискусійних проблем сучасної історіографії. У Радянському

Союзі під час сталінських репресій також проводилася політика цілеспрямованого винищення окремих груп євреїв (“справа єврейських лікарів”), пізніше державний антисемітизм пропагувався під виглядом “боротьби із сіонізмом”.

У сучасних суспільствах найпоширенішим є побутовий антисемітизм, що ґрунтується на існуючих етнічних стереотипах, проявах ксенофобії, національних та релігійних упередженнях.

Представники Франкфуртської школи заклали основи для систематичного вивчення проявів антисемітизму. Зокрема Т.Адорно у рамках теорії авторитарної особистості розробив низку шкал, які в певній модифікації застосовуються і в сучасних дослідженнях антисемітизму. Це F шкала (потенціал фашизму), A-S шкала (шкала антисемітизму), E шкала (шкала етноцентризму). Авторитарна особистість вимірювалась F шкалою, а основу її формування становила рання соціалізація в сім’ї. Т.Адорно знайшов позитивну кореляцію між формуванням авторитарної особистості та рівнем антисемітизму (тобто F та A-S шкалами). Іншими інструментами для виявлення антисемітизму можуть слугувати шкала Богардуса та широкий арсенал методів, які застосовуються для дослідження етнічних стереотипів.

Сучасні етносоціологічні дослідження антисемітизму зосереджують свою увагу не тільки на описі цього явища та виявленні його основних факторів, але й здійснюють спроби розробки більш комплексних програм та теоретичних моделей.

Рекомендована література

Обов’язкова література

Levinson D. The Study of Anti-Semitic Ideology //Adorno T.W. *The Authoritarian Personality*. New York-London, 1950. P.57-101.

Додаткова література

- Меламед В. Евреи во Львове. Львов, 1994.
- Сусак В. Жива історія Бережан та околиць 1930-х — 1945 років: інтерв'ю з Галиною Сказкін // *Україна модерна*. № 2-3. Львів, 1999. С. 273-274.
- Falter J., Brunstein W. The sociology of nazism // *Rationality and Society*. 1994. V.6. №3. P.369-99.
- Frenkel-Brunswick E., Levinson D., Sanford N. The Authoritarian personality // Adorno T.W. *The Authoritarian Personality*. New York-London, 1950.
- Himka J.-P. Ukrainian Collaboration in the Extermination of the Jews During the Second World War: Sorting Out the Long-Term and Conjunctural Factors // *The Fate of the European Jews, 1939-1945. Continuity or Contingency? Studies in Contemporary Jewry*. An Annual XIII. / Ed. By J.Frankel. New York – Oxford, 1997. P.170-188.
- Hughes M. *Nationalism and Society: Germany 1800-1945*. London – New York – Melbourne – Auckland, 1988.
- Ronenthal G., Völter B. Three Generations in Jewish and Non-Jewish German Families after the Unification of Germany // *International Handbook of Multigenerational Legacies of Trauma*. Ed. by Yael Danieli. New York, London: Plenum Press, 1998. P.297-313.

Запитання і завдання

- Проаналізуйте запропоноване Вам соціологічне дослідження про ставлення українців і поляків до євреїв. Що Ви можете сказати про рівень та прояви антисемітизму в обох країнах?
- У чому, на Вашу думку, полягають прояви побутового антисемітизму?

3. Лекція-дискусія. Гендерний вимір націоналізму.

Як зазначає Н.Ювал-Девіс, більшість теоретиків націоналізму, навіть якщо вони були жінками, ігнорували гендерні відносини як незначущі. Від самого початку свого розвитку націоналізм формується як гендеризований дискурс, тому він не може досліджуватися без врахування гендерних відносин влади.

У лекції розглядається зв'язок між гендерними конструктами і націоналізмом, який вибудовується через позначення гендерних “ділянок” для чоловіків і жінок у межах нації, артикуляцію зразків патріотичної чоловічої мужності і звеличеного материнства як символів націоналістичної ідеології. Деякі дослідники звертають увагу на формування “гендерних розбіжностей” - відмінних цілей та призначення чоловіків і жінок в межах “нації”. Аналізується гендерна структура національних організацій та рухів, їх програмні цілі і завдання.

Серед основних напрямків дискусії наведемо наступні.

- Націоналізм і сексуальність. Фемінінні та маскулінні образи нації.
- Конструювання чи уявлення нації через метафори сім'ї. Нація і прокреативна роль жінки.
- Шляхи участі жінок в етнічних чи національних процесах. “Публічна сфера” і жінки.
- Гендерні виміри націоналістичного дискурсу. Маргіналізація “жіночого голосу”.
- Щоденний націоналізм і роль жінок у ньому.

Рекомендована література

Обов'язкова література

Нейджел Джоан. Маскулінність та націоналізм: гендер та сексуальність у творенні націй // *І.* 2003. №27. С.70-97 (електронна читанка).

Глобализация и гендерные отношения: вызовы для постсоветских стран. Ред. Л.Попкова. Самара, 2006. С.72-102.

Ювал-Девіс Н. Теоретичні міркування про Гендер і Націю // *Гендерний підхід: історія, культура, суспільство.* Львів, 2003. С.205-230 (електронна читанка).

Додаткова література

Богачевська-Хом'як М. Націоналізм та фемінізм – одна монета спільного вжитку // *І.* 2001. №17. С.5-13.

Богачевская-Хомяк М. Национализм и Феминизм // *Гендерные Исследования: Феминистическая методология в социальных науках* / Под. ред. Жеребкиной И. Харьков, 1998. С.150-160.

Богачевська-Хом'як М. *Білим по білому. Жінка в громадському житті України 1884-1939.* Київ, 1995.

Гентош Л., Кісь О., Серeda В., Джеджора О. *Програми навчальних курсів з гендерної проблематики.* Львів, 2001.

Becoming National. A Reader. Ed. by Elley G., Suny R.G. Oxford – New York, 1996. P.26-28.

Edmunds J. The Re-Invention of a National Identity? Women and “Cosmopolitan” Englishness // *Ethnicities.* 2001. V.1. №1. P.89-91.

Mosse G. *Nationalism and Sexuality. Middle-Class Morality and Sexual Norms in Modern Europe.* Madison, 1985.

Nationalisms and Sexualities. Ed. by A. Parker, M. Russo, D. Sommer, et al. New York-London, 1992.

Özkirimli U. *Theories of Nationalism. A Critical Introduction.* New York, 2000. P. 64-84, P.203-211.

Walby S. Woman and Nation // *International Journal of Comparative Sociology.* 1992. V.33. №1-2. P.81-99.

Yuval-Devis N. *Gender and Nation.* London, 1998.

Yuval-Devis N., Anthias F. *Woman-Nation-State.* Macmillan Ltd., 1989.

Yuval-Devis N., Anthias F. Woman and the Nation-State // *Nationalism* / Ed. Hutchinson J., Smith A. Oxford – New York, 1994. P.312-316.

Запитання і завдання

- Проаналізуйте цілі, задекларовані у статутах жіночих громадських організацій національного спрямування.
- Проаналізуйте будь-який підручник з історії України чи видання на кшталт “Видатні діячі минулих століть”. Яка роль відводиться представникам різних статей у національній історії? Який використовується дискурс для опису чоловіків і жінок та їх ролей?
- Проаналізуйте львівські пам'ятники, присвячені видатним особам. Яка роль відводиться представникам різних статей у національній історії?

4. Лекція-дискусія. Націоналізм в колоніальному та пост-колоніальному просторі

Націоналізм в колоніальному та пост-колоніальному просторі є складним і багатоаспектним явищем. Серед основних аспектів, що обговорюватимуться на лекції, можна виділити наступні.

- Відносини центру і периферії та “креольський націоналізм” у теорії Б.Андерсона.
- Роль локальних еліт (інтелігенції, середнього стану, буржуазії) у націєтворчих процесах у країнах третього світу.
- Орієнталізм як елемент національної ідентифікації. Теорія Е.Саїда.
- Расизм і націоналізм.
- Амбівалентна роль творів мистецтва у колоніальних і колонізованих суспільствах. Націєцентризм художньої літератури. Роль художньої літератури у маргіналізації та “підпорядкуванні” колонізованих груп.
- “Внутрішній колоніалізм” – нео-марксистський підхід: націоналізм як продукт нерівномірного розвитку різних частин певної держави та культурного поділу праці (М.Гехтер, Т.Наїрн).
- Прояви політики “орієнталізму” в Центрально-Східній Європі. Теза М.Тодорової про “винахід” Балкан.
- Українське суспільство і пост-колоніальні теорії.

Рекомендована література

Обов'язкова література

Рябчук М. *Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націєтворення*. Київ: Критика, 2000. С.173-193.

Саїд Е. *Орієнталізм*. Київ, 2001. С.11-44 (електронна читанка).

Величенко С. Постколоніалізм, Європа та українська історія // *Україна Модерна*. Київ-Львів, 2005. С.237-247 (електронна читанка).

Velychenko S. Post-Colonialism and Ukrainian History // *Ab Imperio*. 2004. №1. С.391-404.

Додаткова література

Андерсон Б. Креольські першовідкривачі. *Уявлені спільноти*. Київ: Критика, 2001. С.69-89.

Павличко С. *Націоналізм, сексуальність, орієнталізм. Складний світ Агатангела Кримського*. Київ, 2000. С.217-260.

Шкандрій М. В обіймах імперії. Російська і українська літератури новітньої доби. Київ, 2004.

Ashcoft, B., Griffiths G., Tiffin H. *The Post-Colonial Reader*. London – New York, 1995. P.151-180, 213-247.

Bhabha H. DissemiNation: Time, Narrative, and the Margins of Modern Nation. // Ashcoft B., Griffiths G. *The Post-Colonial Reader*. London, 1995. P.176-177.

Beavois D. Mit “Kresow Wschodnich” Czyli Jak Mu Polozyc Kres // *Polska Myśl Polityczna XIX i XX Wieku*. T.IX. Pod red. Smyk Z. Wrocław: Wyd-wo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1994. S.93-105.
Brennan T. The National Longing for Form // Ashcoft B., Griffiths G., Tiffin H. *The Post-Colonial Reader*. London – New York, 1995. P.170-175.

Cairns D., Richards S. What Is My Nation? // Ashcoft B., Griffiths G., Tiffin H. *The Post-Colonial Reader*. London, 1995. P.178-180.

Chatterjee P. Nationalism as a Problem // Ashcoft B., Griffiths G., Tiffin H. *The Post-Colonial Reader*. London, 1995. P.164-166.

Chatterjee P. *The Nation and Its Fragments*. Cambridge, 1993.

Fanon F. National Culture // Ashcoft B., Griffiths G. *The Post-Colonial Reader*. London, 1995. P.156-157.

Hechter M. *Internal Colonialism. The Celtic Fringe in British National Development 1556-1966*. London, 1975.

- Kedourie E. *Dark Gods and Their Rites // Nationalism*. Ed. by Hutchinson J. & Smith A. Oxford – New York, 1994. P.205-209.
- Matossian M. *Ideologies of Delayed Development // Nationalism*. Oxford, 1994. P.218-225.
- McCrone D. *The Sociology of Nationalism*. London – New York, 1998. Chapter 6.
- Nairn T. *The Break-Up of Britain*. London, 1977.
- Neuberger B. *State and Nation in African Thought // Nationalism*. Oxford, 1994. P.231-236.
- Said E. *Culture and Imperialism*. London, 1993.
- Young C. *The Colonial Construction of African Nations // Nationalism*. Oxford, 1994. P.225-231.

Запитання і завдання

- Чи українська культура належить до пост-колоніального типу?
- Як проявляється “орієнталізм” у формуванні національної ідентичності народів Центрально-Східної Європи?
- У чому полягає теза Б.Андерсона про “креольський націоналізм”?

Додаток 1

Окремі дефініції етносу, нації та націоналізму

Нація – це душа, духовний принцип. Нація – це велика солідарність, утворювана почуттям жертви, які вже принесено й які є намір принести в майбутньому [...] Існування нації – це (якщо можна так висловитися) щоденний плебісцит, як існування особи – вічне ствердження життя. Нації не вічні. Вони мали початок, будуть мати й кінець (Ернест Ренан).

Етнос – стійка людська спільність, що сформувалася на певній території та поділяє спільні (відносно стійкі) особливості мови, культури та психіки, а також посідає “усвідомлення” власної окремішності від інших подібних спільностей (самосвідомість), що є зафіксованою у самоназві або “етнонімі” (Ю.В. Бромлей).

Модерна нація може бути визначена як територіально означена спільнота людей, що поділяють певний варіант модерної культури та яких пов’язує між собою сильне почуття єдності й солідарності; спільнота, відзначена чіткою історичною закоріненою свідомістю національної ідентичності, яка має або прагне мати власне політичне самоврядування (Константин Симонс-Симонолевич).

Нація – це уявлена політична спільнота, при тому уявлена як генетично обмежена і суверенна (Бенедикт Андерсон).

Націоналізм — це політичний принцип, згідно з яким політична та національна одиниці мають збігатися (Ернест Геллнер).

Написання рецензії на прочитану літературу (максимум 40 балів: 4 x 10)

Рецензія (500-600 слів) має відображати знання прочитаного тексту з рекомендованої літератури, вміння використовувати категоріальний апарат, вміння самостійно критично аналізувати прочитаний матеріал, зіставляти його з отриманими знаннями, висловлювати власну позицію щодо прочитаного.

Підказки для написання рецензії на прочитану літературу:

Дайте відповідь на наступні запитання:

1. На які дослідницькі питання автор намагається дати відповідь?
2. На підставі яких даних, методів та в межах яких концептуальних парадигм автор будує свої аргументи?
3. Якої частини світу (чи України) вони стосуються?
4. Як співвідноситься література, яку Ви аналізуєте, з відомими вже Вам поглядами та концепціями?
5. Чи і наскільки ця праця міняє наше уявлення про дану проблему?
6. З якими твердженнями автора ви не погоджуєтесь? Чому?
7. Напишіть 3-4 питання для подальшої дискусії.

Написання підсумкової письмової роботи (максимум 25 балів)

Підсумкова письмова робота (10-15 сторінок) має відображати знання значної частини рекомендованої до курсу літератури, вміння використовувати категоріальний апарат, розуміння основних теоретичних і методологічних підходів. Особлива

незавершеною, бо вона перебуває у процесі завершення, і образ культурного значення має бути амбівалентним, тому що він скоплюється в акті "компонування" свого потужного образу (Гомі Баба).

Націоналізм – система уявлень, цінностей та норм – образ світу й суспільства – яка забезпечує великій суспільній групі усвідомлення своєї цілості і приписує цій цілості особливу цінність: інакше кажучи, вона об'єднує велику суспільну групу та виокремлює її з її оточення (Ойген Лемберг).

Номо nationalis - людина, чие почуття індивідуальної свободи здається пов'язаним з дійсним рівнем не так її особистої свободи, як суспільства, членом якого вона себе вважає (Бруно Курен).

Націоналізм – політичний рух, що стверджує як існування окремого народу, так і його право на самоуправління (Бруно Курен).

Інтернет-ресурси

http://www.sociology.kharkov.ua/rus/uch_mat.asp - Арбенина В.Л. Фондовые лекции по курсу “Этносоциология”.

<http://www.lse.ac.uk/collections/ASEN/sen-courses.htm> - Збірка курсів з націоналізму та етнічних студій.

<http://www.ceu.hu/crc/> - Методичний ресурсний центр Центрально-Європейського університету. Збірка програм курсів з різних дисциплін (в тому числі з націоналізму та етнічних студій).

www.nationalismproject.org – Ресурсний центр з вивчення націоналізму.

<http://www.lse.ac.uk/collections/ASEN/default.htm> - Інформаційна веб-сторінка Асоціації з вивчення етнічності і націоналізму (ASEN).

http://www.warwick.ac.uk/fac/soc/CRER_RC/ - Центр досліджень етнічних відносин Університету м.Ворвик.

www.issp.org – Результати соціологічного опитування, проведеного у 1995 р. у 30 країнах світу, яке досліджувало відмінності та подібності в структурі національних ідентичностей цих країн.

www.auditorium.ru – Велика збірка наукової соціологічної літератури (в тому числі і з питань етносоціології).

<http://www.cidct.org.ua/uk/publications/yablonovskaya/1.html> - Центр інформації та документації кримських татар.

<http://www.i-soc.com.ua/rus/index1.html> - Сторінка Інституту соціології НАН України.

www.timeandspace.lviv.ua – Проект регіонального семінару досконалості у викладанні “Переосмислюючи соціальний час і простір: національні, регіональні і (г)локальні парадигми у викладанні Центрально-Східної Європи”.

<http://www.socd.univ.kiev.ua/PUBLICAT/SOC/index.phtml> - Повнотекстова електронна бібліотека факультету соціології та психології КНУ ім.Т.Шевченка.

<http://www.sociology.kharkov.ua/ukr/faculty.php> - “Sociology Hall”. Електронний проект соціологічного факультету ХНУ ім.В.Н.Каразіна.

<http://rzblx1.uni-regensburg.de/ezeit/index.phtml?bibid=AAAAA&colors=7&lang=en> – Електронна бібліотека університету м.Регенсбург. Відкритий доступ до окремих електронних журналів.

<http://www.cfh.lviv.ua/> - Центр магістерських та докторантських програм з соціальних та гуманітарних наук ЛНУ ім.І.Франка.

<http://etno.iatp.org.ua/glossary/index.html> - Етнічний довідник.

www.pubs.carnegie.ru – Матеріали та публікації Московського відділення Фонду Карнегі, в тому числі числа журналу “Pro et contra”.

www.pubs.carnegie.ru/russian/projects/ethnicity.html – Язык и этнический конфликт / Под ред. М. Брилла Олкотт и И.Семенова. Москва, 2001.

<http://www.ecsocman.edu.ru/db/msg/289809.html> - Гражданские, этнические и религиозные идентичности в современной России. Ред. В.С.Магун, Л.М.Дробужева, И.М.Кузнецов. Москва, 2006.

http://www.culturalstudies.in.ua/zv_2005_1_12.php - Гриценко О., Гончаренко Н. Державна політика щодо культурного різноманіття та національних меншин: порівняльний аналіз вітчизняних та зарубіжних підходів. Українські типології меншин.

<http://www.fishki.net/comment.php?id=18342> – Веб-сторінка “Діти малюють В.Путіна”.

Тема: Окреслення термінологічного поля етносоціології

Групова гра - “Закон про національні меншини”. Студенти розбиваються на малі групи і розробляють власний закон про національні меншини. Потім кожна група презентує свої розробки, які спільно обговорюються цілою групою. У дискусію також включаються запитання: “Кого можна зарахувати до національних меншин в Україні?” та “Чи такий поділ є об’єктивним?”. Пізніше студенти отримують український “Закон про національні меншини” та Європейську рамкову конвенцію, щоб порівняти результати власних термінологічних розробок з існуючим законодавством. Відбувається підсумкова дискусія.

Тема: Типологізація етнічних спільнот та націй

Німа дискусія

У лекції, присвяченій типологізації етнічних спільнот та націй, можна використати метод “німої дискусії”. Необхідною умовою такого заняття є попереднє ознайомлення студентів з літературою до теми. Метод “німої дискусії” полягає у наступному. Викладач формулює кілька (від 2 до 5 – залежно від розмірів групи) дискусійних запитань або виписує основні бінарні типології націй (історичні-неісторичні, державні-недержавні, етнічні [культурні] та політичні [територіальні] східні-західні), які записуються на великих листах паперу формату А 1 (хоча можна використати і звичайний А 4 папір).

Листки розкладаються чи розвішуються в різних кутках аудиторії. Враховуючи те, що будь-яка типологія завжди є умовною, придумати запитання до цієї теми буде не складно (див. розділ “Запитання і завдання”). Після цього кожен студент/ка має підійти до всіх запитань по черзі, прочитати запитання і продискутувати його (написати, що він/вона думає з цього приводу). Кожен наступний “дискутант” повинен прочитати не тільки питання, але й те, що було написано попередніми учасниками, і відреагувати вже не тільки на саме запитання, але й на думки, висловлені його колегами. Всі присутні в аудиторії студенти повинні написати свої міркування з приводу всіх запропонованих викладачем запитань. Далі ділимо студентів на групи відповідно до кількості запитань. Кожна група отримує свій листок з продискутованим запитанням і повинна підготувати рецензію. Їх завдання полягає не в простій презентації того, що було “продискутовано” на папері, але у критичному осмисленні і рецензуванні матеріалу (бажано із залученням інформації з домашнього читання). На закінчення на основі отриманих рецензій можна розгорнути дискусію.

Тема: Огляд основних теорій етносу та націй

Групова дискусія “чотири кути”

Завершуючи тему “Огляд основних теорій походження етносу та націй”, на останній лекції можна використати метод, який називається “чотири кути”, оскільки у курсі розглядалося чотири основних підходи (примордіалістський, етно-символістський, модерністський і постмодерністський) походження нації. Після ознайомлення з вищеназваними теоріями (під час лекцій та через ознайомлення з обов’язковою

літературою) на останньому тематичному занятті студентам пропонується обрати для себе один підхід, який найкраще, на їх думку, пояснює походження нації. За кожною з чотирьох теорій закріплюється один з кутів аудиторії. Студенти розходяться у кути залежно від обраної ними теорії і формують групи. Всі групи отримують завдання підготувати 3-5 аргументів на користь обраної теорії. На це їм дається 5-10 хв., після чого кожна група по черзі презентує свої докази переваг обраної теорії. Далі викладач може ініціювати загальну дискусію про переваги та недоліки кожного підходу, спираючись на запропоновані студентами аргументи. Цей метод, з одного боку, сприяє ефективнішому сприйняттю інформації та поглибленому її розумінню через такі розумові операції, як аналіз, синтез, порівняння, оцінка та вибір, а з іншого – розвиває комунікативні навички, навички концептуалізації, створення власних інтерпретаційних моделей, аргументованої презентації та захисту власної позиції перед аудиторією. Він також дає студентам краще розуміння місця окремих теорій націогенезу в сучасній системі гуманітарних та соціальних наук, активізує процес оволодіння ключовими етносоціологічними категоріями та поняттями, виробляє вміння порівнювати та зіставляти теорії різних шкіл етно- та націології.

Тема: Етнічна маргіналізація та стигматизація

Групове дослідження “Програма подолання етнічної маргіналізації та стигматизації”.

Вивчаючи тему “Етнічна маргіналізація та стигматизація”, доречно повести студентів у район компактного проживання певної етнічної спільноти, маргіналізованої чи стигматизованої

домінантними групами (наприклад, рома), а на наступному занятті організувати презентацію з обговоренням розроблених у міні-групах “Програм подолання етнічної маргіналізації та стигматизації”. Перед початком екскурсії студенти ознайомлюються з літературою до теми. Для глибшого розуміння проблеми викладач може запропонувати студентам переглянути матеріали роботи різних фондів чи громадських організацій, які працюють з певною етнічною спільнотою (такі матеріали часто є доступними через Інтернет).

Запитання на екзамен

1. “Банальний націоналізм” М.Білла.
2. Основні відмінності у визначенні предмету етносоціології
3. Види етнокультурної взаємодії: акультурація.
4. Види етнокультурної взаємодії: асиміляція.
5. Види етнокультурної взаємодії: етнокультурний ізоляціонізм.
6. Гендерний вимір націоналізму.
7. Дефініції термінів “етнос”, “нація”, “народ”.
8. “Друкарський капіталізм” та його вплив на націоналізм (за теорією Б.Андерсона).
9. Етнічна маргіналізація та стигматизація.
10. Етнічні конфлікти.
11. Етнонаціональні процеси в сучасній Україні.
12. Етнопсихологічні методи дослідження (регіональна картотека людських відносин, проективні малюнки, техніка репертуарних грат, діагностичний тест відносин).
13. Етнос і особистість: типи зв’язку (ідентичність).
14. Етносимволічний підхід до формування націоналізму.
15. Етносоціологія як наука.
16. Ознаки, за якими групу можна віднести до “національних меншин”
17. Зв’язок націоналізму з сучасними конс’юмеристськими практиками та процесами глобалізації.
18. Зв’язок націоналізму з сучасними конс’юмеристськими практиками в Україні.
19. Індустріальне суспільство і перехід до епохи націоналізму у теорії Е.Геллнера.
20. Географічна мапа у формуванні “уявленої спільноти” (за теорією Б.Андерсона).
21. Концепція “винайденої традиції” Е.Гобсбаума.

22. Концепція трансформації часу та його роль у формуванні націоналізму в теорії Б.Андерсона.
23. Короткий опис історії досліджень націоналізму.
24. Культура в аграрному суспільстві в теорії Е. Геллнера.
25. Культурні корені націоналізму (за теорією Б.Андерсона).
26. Методи дослідження національної толерантності.
27. Методологічні та методичні проблеми дослідження міжетнічних / міжнаціональних стосунків.
28. Методологія дослідження ієрархій і типів ідентичності.
29. Методологія дослідження рівня включеності особистості у етнічну/національну групу, типи ідентичності.
30. Механізми конструювання та репродукування "національної" історії.
31. Механізми та фактори, які мають визначальний вплив на формування національної / етнічної ідентичності.
32. Міжкультурна взаємодія етнічних спільнот.
33. Модерністські теорії націоналізму.
34. Музей у формуванні формуванні "уявленої спільноти" (за теорією Б.Андерсона).
35. Приклади різних типів міжнаціональних конфліктів.
36. Основні переваги і недоліки використання шкали соціальної дистанції.
37. Націоналізм і модернізаційні процеси: теорія Б. Андерсена.
38. Націоналізм і модернізаційні процеси: теорія Е. Геллнера.
39. Націоналізм і формування колективної пам'яті.
40. Націоналізм у колоніальному та пост-колоніальному просторі.
41. Нація як дискурсивна формація.
42. Образ іншого (Other), етнічні стереотипи і упередження: методи дослідження.

43. Образ іншого, етнічні стереотипи і упередження: теорії.
44. Термінологічне поле етносоціології.
45. Три підходи до розуміння феномена нації (етнічності).
46. Особливості проведення крос-культурних та крос-національних досліджень.
47. Особливості формування вибірки в етносоціологічних дослідженнях.
48. Особливості формування запитань в етносоціологічних дослідженнях.
49. Характеристика категорії "етнічна група".
50. Характеристика категорії "етнічна меншина".
51. Характеристика категорії "етнографічна група".
52. Характеристика української школи етносоціології.
53. Переніалістський підхід до формування націоналізму.
54. Предмет етносоціології.
55. Примордіалістський підхід до формування націоналізму.
56. Процес становлення етнонаціональної групи як соціального суб'єкта.
57. Процеси конструювання і деконструювання нації. Дискурсивний аналіз націоналізму.
58. Суть категорії "маркери національної ідентичності".
59. Розкрийте основні переваги і недоліки методу "семантичний диференціал".
60. Суть поняття "етно-ландшафт".
61. Роль еліт у "творенні національного проекту".
62. Роль династичної держави у формуванні націоналізму (за теорією Б.Андерсона).
63. Роль інтерв'юера та gatekeeper у етносоціологічному дослідженні.
64. Роль перепису у формуванні уявленої спільноти.
65. Соціальна та етносоціальна дистанція. Шкала соціальної дистанції Богардуса.

66. Структура національної ідентичності.
67. Критичний аспект теорії про “державний” і “недержавний” націоналізм..
68. Критичний аспект теорії про “історичні” та “неісторичні” нації.
69. Критичний аспект теорії про етнічні (культурні) та політичні (територіальні) націоналізми.
70. Теорія націєрозповідності Г.Баба.
71. Теорія націоналізму Е. Сміта.
72. Типологізація етнічних спільнот.
73. Типології націй.
74. Типологія етнічних процесів.
75. Суть методики “проективні малюнки”. Предмет її дослідження.
76. Суть техніки репертуарних ґрат та її модифікацій. Предмет її дослідження.
77. Спільні риси та відмінності української етносоціології та західних *Nationalism Studies* і *Minority Studies*.
78. Функції етносоціології.
79. Можливість існування націоналізму в до-індустріальних суспільствах
80. Характеристика явища ксенофобія. Наскільки воно є присутнім у етнічних (культурних) і відсутнім у політичних націях?
81. Відмінність етніцизму від етнічної індіферентності та етнічної амбівалентності.
82. Порівняльний аналіз етноцентричної й етнодомінуючої ідентичності.
83. Теорія “атрибутивної помилки”.
84. Теорія “раціонального зерна”.
85. Термін “уявлені спільноти”, його означення і суть.

86. Співвідношення між термінами “етнографічна група”, “етнічна меншина” та “нація”
87. Співвідношення між термінами “етнос”, “нація”, “народ”, “етнонаціональна група”.
88. Міждисциплінарний характер сучасної етносоціології та її окреслення як соціологічної теорії середнього рівня: порівняльна характеристика.
89. Роль культурної гомогенізації у східних-західних, етнічних/культурних-політичних/територіальних, історичних-неісторичних націях.
90. Роль держави в гомогенізації національної культури.

Навчальне видання

Середа Вікторія Віталіївна

ЕТНОСОЦІОЛОГІЯ

Навчальний посібник

Науковий редактор д.с.н., проф. Черниш Н.Й.

Технічний редактор Пилипів Н.О.

Коректор Заблоцька М.І.

Комп'ютерне верстання Коковін О.В.

Підп. до друку 20.06.2007. Формат 60х84/16. Папір друк.

Друк офсетний. Умовн. друк. арк. 9,3. Обл.-вид. арк. 5,2.

Тираж 500 прим. Зам. № 16-06

СПД Чабан Ю.О.

79005, м. Львів, вул. І. Франка, 18.

Середа Вікторія Віталіївна, кандидат соціологічних наук, викладач кафедри історії та теорії соціології Львівського національного університету імені Івана Франка. У 1996 році закінчила історичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, після цього з 1997 р. по 2000 р. навчалася на магістерській програмі ЮНЕСКО "Національні меншини" в Інституті соціології, на кафедрі соціальної психології Будапештського університету ім. Етвोша Лоранда в

Угорщині, де отримала ступінь магістра соціології. У 2000-2001 рр. навчалася в Едінбурзькому університеті (Великобританія) на відділенні суспільних наук факультету соціології. Отримала ступінь магістра. Закінчила аспірантуру Інституту соціології НАН України. У 2006 р. захистила кандидатську дисертацію за спеціальністю 22.00.04 "Регіональні особливості історичних ідентичностей та їх вплив на формування сучасних політичних орієнтацій в Україні". Має великий досвід дослідницької роботи, брала участь у багатьох українських та міжнародних соціологічних проектах.

Від 2002 р. працює асистентом на новоствореній кафедрі історії та теорії соціології Львівського національного університету. Підготувала 12 загальних курсів і спецкурсів, які читає на кафедрі історії та теорії соціології та у Центрі магістерських програм з культурології та соціології Львівського національного університету імені Івана Франка. Серед них: "Соціологія міста", "Соціологія гендеру", "Історія і пам'ять", "Якісні методи в соціологічних дослідженнях", "Візуальні методи в соціальних науках", "Етносоціологія", "Теорії націоналізму", "Методологія соціологічних досліджень", "Соціологія управління", "Теорії управління" та інші.

З 2006 р. за сумісництвом працює науковим співробітником відділу суспільно-політичних процесів Інституту соціології НАН України.

Науковий доробок Середи В.В. становить понад двадцять наукових та науково-методичних публікацій в Україні, Польщі та Росії. Наукові інтереси стосуються: регіональних проявів історичних та національних ідентичностей, політики пам'яті й символічного маркування міського простору, гендерних досліджень.